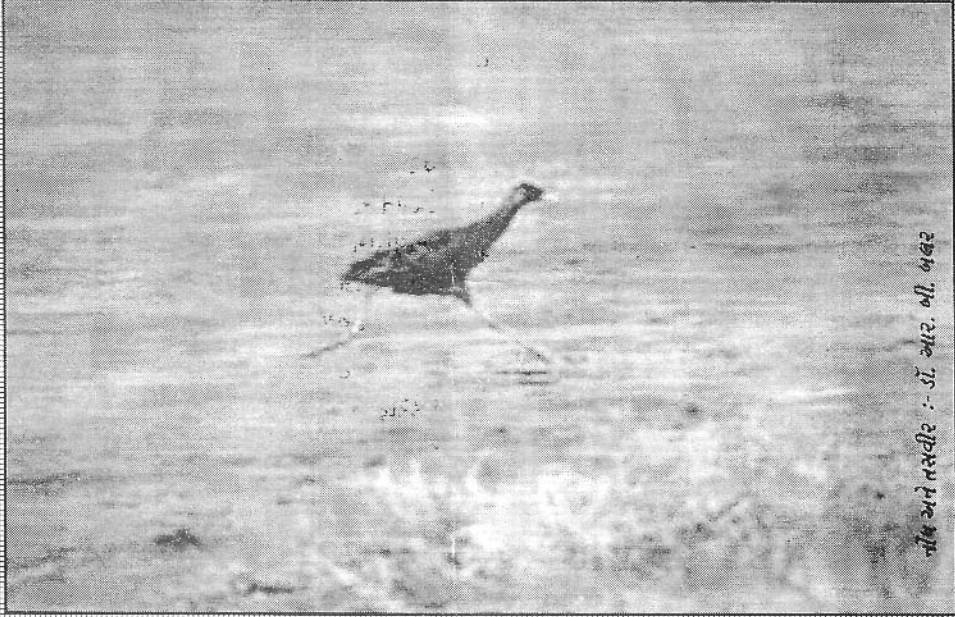

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ - ત્રૈમાસિક

નીલ અને તસ્વીર :- ડૉ. આર. બી. બલર

તા. ૧૫-૭-૨૦૦૦ના રોજ વેળાવદર અભયારણ્યમાં ખડમોર જોવા જવાનું નક્કી કર્યું. અમદાવાદમાં આ વર્ષે પડેલા અતિ ભારે વરસાદની અસર છોક ધંધુકા સુધી હતી. બાવળા-ધંધુકા વચ્ચે પડી રહેલા ધોધમાર વરસાદમાં “જવું-ના જવું”ની દ્વિધામાં ત્રણ વખત જા-આવ કરી. છેવટે “જે થાય તે”, કરીને વેળાવદર ભણી નીકળી પડ્યા. હિંમતના પુરસ્કાર રૂપે વેળાવદરમાં ખડમોર તો મળ્યા જ, પણ સાથે, ભોમિયા શ્રી અલ્લારખાભાઈની મદદથી જળમુરઘો (Watercock, Korā, *Gallinula cinerea*) પણ જોવા મળ્યો. બે દિવસ એ જ સમયે, એ જ સ્થળે મળ્યો.

વર્ષ : ૪

સળંગ અંક : ૧૧

શિશિર ૨૦૦૧

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

૧૮૬૨માં પ્રસિધ્ધ થયેલ, ટી.સી.જર્ડન લિખિત 'Birds Of India', એ હિંદુસ્તાનનાં પંખીઓ પરનું સૌથી પહેલું પુસ્તક. તે વાતને આજે ૧૩૮ વરસ થઈ ગયાં ! એ જમાનાના પક્ષીનિરીક્ષકો માટે તે પુસ્તક બહુ ઉપયોગી બને તે સ્વાભાવિક છે. રંગીન ચિત્રો તેમાં બહુ ઓછાં હતાં, છતાં અન્ય વિકલ્પના અભાવે વરસો સુધી પક્ષીનિરીક્ષકોનું તે એક માત્ર પ્રમાણભૂત પુસ્તક રહ્યું.

વરસો પછી, ઓટ્સ અને બ્લેડફોર્ડે 'Fauna Of British India' શ્રેણીમાં પંખીઓ પર લખેલ ચાર ગ્રંથો, ૧૮૮૯ થી ૧૮૯૮ના ગાળામાં બહાર પાડ્યા. વૈજ્ઞાનિક માહિતીથી સભર. વર્ણી, પારિભાષિક શબ્દોનો ભરપૂર ઉપયોગ તેમાં હતો. સામાન્ય પક્ષીનિરીક્ષક નહીં, પણ વૈજ્ઞાનિકો માટે તે લખાએલાં હોય તેમ લાગે. પરિણામે તે આમજનોમાં લોકપ્રિય ન બન્યાં. ૩૨ વરસ પછી આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ સ્ટુઅર્ટ બેકરે તૈયાર કરી. તે ગ્રંથો ૧૯૨૨થી ૧૯૩૦ દરમિયાન પ્રસિધ્ધ થયા. ઓટ્સ અને બ્લેડફોર્ડનાં ચાર પુસ્તકો કરતાં આ ગ્રંથો સરળ હતા. પણ સામાન્ય પક્ષીનિરીક્ષકોને ગમી જાય તેવું પહેલું પુસ્તક તો ૧૯૨૮માં પ્રસિધ્ધ થયેલ હ્યુ વ્હીસલરનું 'Popular Handbook of Indian Birds'. ૧૯૪૯માં છપાએલ તેની ચોથી આવૃત્તિમાં ૩૧૦ પંખીઓનો મુખ્ય અને ૨૪૨ પંખીઓનો ગૌણ પરિચય છે. તે જમાનામાં આવાં પુસ્તકો બ્રિટનમાં છપાતાં. પક્ષીનિરીક્ષણની શરૂઆત કરનાર સામાન્ય જનને ધ્યાનમાં રાખી આ પુસ્તક લખાયું છે. દરેક મુખ્ય પરિચય, નીચે મુજબનાં ચાર શીર્ષકો નીચે આપ્યો છે. (૧) વર્ણન-મારી જાણમાંનાં અન્ય કોઈ પુસ્તકમાં, પંખીના દેખાવ વિશે આટલી વિગતો હોય તેવું યાદ નથી. (૨) ક્ષેત્રીય યોગ્ય : પંખીના દેખાવ તેમજ વર્તનની મુખ્ય ખાસિયતો તરફ દષ્ટિપાત. (૩) વ્યાપ : આમાં તે પંખીના તેમજ તેની પેટા જાતોના વ્યાપ દર્શાવ્યા છે. વર્ણી વર્ણિત પંખીને મળતી અન્ય કોઈ જાતો હોય તો તેનો ઉલ્લેખ તેમજ ટૂંક પરિચય આપેલ છે. (૪) જીવનરીતિ(habits): આમાં પંખીના ખોરાક, બોલી/ગાન, પ્રણયચેષ્ટા (display), પ્રજનન સમય, માળા, ઈંડાં વિશેની માહિતી છે.

કુદરતના ખોળે વિહરતાં પંખીની ખાસિયતો, જીવનરીતિ વિભાગમાં સરળ અને રસપ્રદ ભાષામાં આપી છે. વર્ણન જીવંત, તે પંખી આપણી નજર સમક્ષ હરતું ફરતું જણાય. વર્ણી, જે તે પક્ષી પર વ્હીસલરની વિશિષ્ટ નુકતેચીની પણ હોય. જે સમયમાં વ્હીસલર ભારતમાં કામ કરી ગયા તે સમયમાં પશુપંખીઓનો શિકાર એ એક સામાન્ય બાબત હતી, પણ મોરનો શિકાર થાય તે તેમનાથી સહન ન થતું. લખે છે, "To my mind at least, the cock is such a wonderful and beautiful creature that it is a pity to sacrifice them merely to this passing pleasure of the shot." (કોઈ નહીં તો નર, એટલું આશ્ચર્યજનક અને સુંદર પ્રાણી લાગે છે કે, કેવળ નિશાનબાજીની હાથની ક્ષણિક અળ ઉતારવાં (શમાવવા)માટે તેનો ભોગ લેવો એ કરુણતા ગણાય.)

વ્હીસલરની સંવેદનશીલતા (sensitivity) કેટલી સુક્ષ્મ હતી, પંખીઓ પ્રત્યે તેમને કેટલો લગાવ હતો, તે નીચેનાં બે ઉદાહરણો પરથી જણાશે :-

ચાપ માટે લખે છે, "To my last day in India I shall never lose the thrill that comes to me, everytime that I see the sudden transformation as the dark lumpy bird reveals the banded glory of its wings and tail." (તે ઘેરું અને સહેજ જાયું પંખી ચાપ, પોતાની પટાદાર પાંખ અને પૂંછડીના અચાનક અનાવરણ દ્વારા એક કાયાકલ્પ સાધે છે, તે જોઈને મને દરેક વખતે થઈ આવતો હપવિશ હું કદી ભૂલીશ નહીં.) મારો પોતાનો પ્રતિભાવ પણ અદલ આવો જ છે. ગમે ત્યારે ગમે તેટલી વખત ઊડતો જોઈ ત્યારે, આંગલ કવિ કીટ્સની એ કાવ્યપંક્તિ યાદ આવે છે, "A thing of beauty is a joy for ever." હવે દૂધરાજ (Paradise Flycatcher)ને શ્રી વ્હીસલરે આપેલ અર્થ જોઈએ. "For sheer beauty contrast and purity of coloration and for grace of form and movement, the adult male bird must be without a rival in India. If paradise is the home of perfection then indeed must this bird find a place." (નકરા સૌંદર્ય, રંગોની સફાઈ તેમજ આકૃતિ અને ગતિવિધિની સુંદરતા માટે પુષ્પ નરનો ભારતમાં તો કોઈ હરીફ નથી જ. સ્વર્ગ, જો પૂર્ણતાનો નિવાસ ગણાતું હોય, તો આ પંખીનું સ્થાન ત્યાં હોવું જ જોઈએ.)

શ્રી વ્હીસલર બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન 'ઈન્ડિયન પોલીસ સર્વિસ' (I.P.S.)માં હતા. સત્તર વરસની પોતાની અહીંની કારકિર્દી દરમિયાન ફરજ અંગે કે અન્યથા, જ્યાં પણ તેમને જવાનું થતું ત્યાંનાં પંખીઓ વિશે વિગતે નોંધ તે રાખતા. નિવૃત્તિ બાદ તેઓ ઈંગ્લેંડ ગયા. ૧૯૪૧ની ત્રીજી આવૃત્તિમાં જરૂરી સુધારા વધારા કરીને નવી મોટી આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કામ તેમણે ત્યાં આરંભ્યું, પણ કમનસીબે તા. ૭-૭-૪૩ના રોજ તેમનું અવસાન થયું.

કેટલાંક વરસોથી પુસ્તક અગ્રાપ્ય હતું. તેની માગ તો હતી જ. છેવટે દહેરાદૂનની 'નટરાજ પ્રકાશન' સંસ્થાએ તેનું પુનર્મુદ્રણ બહાર પાડ્યું. 'ફોટો ઓફસેટ' પદ્ધતિથી તે તૈયાર કરાયું છે. બાકી પુસ્તક હજી ઉપયોગી છે.

પૂબ મોંઘાં ન હોય તેવાં, સામાન્ય પક્ષીનિરીક્ષક માટેનાં જે કોઈ અંગ્રેજી પુસ્તકો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેમાં, શ્રી વ્હીસલરના પુસ્તક જેટલી વિગતો કે તેમાંનાં જેવાં ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રો નથી, એ તેનું જેવું તેવું જમા પાસું નથી. ત્રણ સિવાયની બધી પ્લેટો પ્રખ્યાત પક્ષીચિત્રકાર શ્રી એચ. ગ્રોનવૉલ્ડની છે. ૨૪ આર્ટ પ્લેટોમાંથી માત્ર છ રંગીન છે. સાદાં પૃષ્ઠોમાં ૧૧૫ આકૃતિઓ આપેલી છે. શ્રી ગોનવૉલ્ડનું સાદું કે રંગીન ચિત્ર જોવું એ એક સંતર્પક અનુભવ છે. અસલમાં બધી પ્લેટો રંગીન જ હશે. પુસ્તકની કિંમત વધી ન જાય તે માટે માત્ર ૬ રંગીન છાપી લાગે છે. સાદાં કે રંગીન, બધાં ચિત્રો હૂબહૂ છે, જાણે હમણાં તે પંખી ઊડશે એમ લાગે. હવે છાપકામની ટેકનોલોજી ઘણી આગળ વધી છે છતાં, વ્હીસલરના આ પુસ્તક કે સ્ટુઅર્ટ બેકરના 'Game Birds of India, Burma & Ceylon'ની રંગીન પ્લેટોની તોલે આવે તેવું છાપકામ જોવા મળતું નથી.

સી-૨, હરિઓમ એપા. ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧.

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ, સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, સંપાદક મંડળ : પી. એસ. ઠક્કર, ડૉ. આર. બી. બલર, કે. ડી. વૈષ્ણવ
પત્રવ્યવહાર : ૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. Email : vihangujarat@usa.net

લલાજમ : નિ:શુલ્ક (શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્થ - 'વિહંગ' ના નામે ચેક અથવા ડ્રાફ્ટથી)

પ્રકાશક : લાલસિંહ રાઓલ, સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણસ્થાન : 'શારદ પ્રકાશન', ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ ટાવર સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.

‘વિહંગ’ અત્યારે આર્થિક ભીંસ અનુભવી રહ્યું છે અને એ મુદ્દો અમારા સૌના મનમાં અગ્રસ્થાને છે. ‘નિ:શુલ્ક’નો પ્રયોગ, તેની યોગ્યતા તથા તેની પાછળનાં તર્ક અને ભાવના વિષે મેં ગયા અંકમાં જણાવ્યું હતું. કાયમી ઉકેલ માટે જુદા જુદા વિકલ્પોને અમે તપાસી રહ્યા છીએ. હાલ પૂરતું, નવા સભ્યો ઉમેરવાનું અમે બંધ રાખ્યું છે.

અત્યારે શિયાળાની સુંદર સવારે, માનસપટ ઉપર આધિપત્ય જમાવ્યું છે. બહાર ઝરૂખામાં ઊભા હોઈએ તો એમ થાય કે, “અહીં શું કરીએ છીએ? ક્યાંક, દૂર વગડામાં હોવું જોઈએ.” પક્ષીનિરીક્ષકનો જીવ આ આલ્હાદક માહોલમાં ઝાલ્યો ન રહે. તેમાં વળી પ્રવાસી પક્ષીઓનું વિશેષ આકર્ષણ. પાણીનાં કે જમીન-વૃક્ષ પર વિચરનારાં પ્રવાસી પંખીઓ, ઋતુમાં પહેલી વાર જોઈએ તો કોઈ આપ્તજનને લાંબા સમયે ફરી મળ્યાની લાગણી અનુભવાય. સવાલ માત્ર એ છે કે, આપણે કેટલી સવાર ફાળવી શકીએ છીએ! સૌથી સહેલો ઉપાય એ છે કે, ઘરનાં સૌને ચસકો લગાડવો! થરમોસમાં ચા અને સેન્ડવીચ લઈને નીકળી પડવાનું. રવિવારની સવારની ચા વગડામાં!

આ વર્ષે ઘંટીટાંકણાએ (Hoopoe) મારા ફળિયામાં મુકેલા પક્ષીઘરોની બે વાર મુલાકાત લીધી, ઓક્ટોબર ૨૦૦૦માં અને ફરી ડિસેમ્બર ૨૦૦૦માં. જોડી આવે, બે-ત્રણ પક્ષીઘરોની મુલાકાત લે, ચકાસે અને એવું ૧૦-૧૫ દિવસ ચાલે. તેની પ્રજનનની ઋતુ પુસ્તકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે માર્ચના અંતથી ઓગષ્ટ સુધીની છે. ગયા વર્ષે, મારા ફળિયામાં મુકેલા પક્ષીઘરમાં તેણે ફેબ્રુ-માર્ચ દરમિયાન માળો કરી બચ્ચાં ઉછેરેલાં. તે પછી બનેલી ઘટનાનો પણ હું ઉલ્લેખ કરી લઉં. પંદરેક દિવસ બાદ, ઘંટીટાંકણાની એ જોડીએ ફરી પ્રજનનનો ક્રમ શરૂ કર્યો. માદા, પક્ષીઘરમાં ગઈ. નરે તેને ખવડાવવાનું શરૂ કર્યું. દરમિયાન વચ્ચેના ૧૫ દિવસના ગાળામાં ખિસકોલીએ પ્લાસ્ટિકના દોરા, એ પક્ષીઘરમાં ભરેલા. માદાના પગ તેમાં ફસાઈ ગયા એટલે તે, કોઈક મૂઝવણમાં, પક્ષીઘરના કાણામાંથી મોં બહાર કાઢ્યા કરતી દેખાઈ. વળી, નર જે ખાવાનું લાવે, તે પણ તેણે લેવાનું બંધ કર્યું. કંઈક અનિષ્ટ થયાની ગંધ આવતાં મેં, માળી પાસે પક્ષીઘર ખોલાવીને જોવડાવ્યું. માદાના પગ દોરીમાં ગૂંચવાઈ ગયેલા તે છૂટા કર્યાં. બંને પક્ષી પછી ઊડી ગયાં અને ફરી પ્રજનન કર્યું નહીં.

આ વર્ષે પક્ષીઓ આટલાં વહેલાં આવી જતાં આનંદ થયો. છેક ઓક્ટોબર મહિનાથી તેઓએ તેમના ઘરની પસંદગી કરવાની શરૂઆત કરી દીધી. જો કે, પ્રજનનની ઋતુમાં સ્થાનિક ફેરફારો હોવાની શક્યતા વિષે, ઝિમેટ, ઈન્સ્કિપ તથા ઈન્સ્કિપના 'Birds of Indian Subcontinent' માં જણાવ્યું છે. તેઓએ નકશામાં દક્ષિણ-પૂર્વ ગુજરાતનો ભાગ ‘પ્રજનન કરતાં સ્થાનિક રહેવાસી’ તરીકે દર્શાવ્યો છે, જ્યારે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સહિતનો બાકીનો મોટા ભાગનો વિસ્તાર ‘શિયાળુ મુલાકાતી’ તરીકે દર્શાવ્યો છે. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીએ 'Birds of Saurashtra' માં પક્ષી છેક જુલાઈના અંતથી મે મહિના સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં જોવા મળી શકે તેમ જણાવ્યું છે. તેના પ્રજનન વિષે કોઈ ઉલ્લેખ નથી. શ્રી લાલસિંહભાઈના ‘જીવનભરના સાથી’માં આ પક્ષીને ગુજરાતમાં શિયાળુ મુલાકાતી ગણાવ્યું છે તથા પ્રજનન વિષે કોઈ ઉલ્લેખ નથી. આપણા વાચકો, ઘંટીટાંકણાને વર્ષના ક્યા ભાગમાં તેમના વિસ્તારમાં જુએ છે તથા ત્યાં પ્રજનન પણ કરે છે કે નહીં, તે અંગેની માહિતી એકઠી કરીને મોકલી શકે.

આ અંકમાં શ્રી પ્રણવ ત્રિવેદીએ ‘વિહંગ’ના માધ્યમથી આ રીતે પક્ષીઓની વિવિધ જાતિઓના હાલના અસ્તિત્વ અને વ્યાપ તથા તેમાં થઈ રહેલા ફેરફારો અંગેની મોજણીનું સૂચન કર્યું છે. ‘વિહંગ’ના શરૂઆતના અંકોમાં અમે કાળા ઢોંક (Black Stork) તથા મોટી અને નાની શિયાળુ ડૂબકી (Rednecked & Blacknecked Grebe) અંગેની અવલોકન નોંધ, અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકો પાસેથી મંગાવી, તે માહિતી આપી હતી. એટલે ‘વિહંગ’ આ સંદર્ભમાં ઉપયોગી થઈ શકે તે પહેલેથી અમારા ધ્યાનમાં છે, પણ સૌ અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકો પાસેથી આ નોંધ મેળવવાનું અને બીનજરૂરી, શંકાસ્પદ નોંધોને ગાળવાનું અઘરું છે અને તે, આ પ્રકારની મોજણીમાં જરૂરી સંયોજન તથા સંકલનના કાર્યને મુશ્કેલ બનાવે છે. છતાં, પક્ષીઓની અનેક જાતિ માટે નવેસરથી આ પ્રકારનું સર્વેક્ષણ, એ આજની તાતી જરૂરિયાત છે તે નિ:શંક છે.

હજી સૌ પક્ષીનિરીક્ષકો સક્રિય રીતે જોડાય તેવી અમારી ઈચ્છા છે. કોઈ પણ રસપ્રદ અવલોકન કે નોંધ ‘વિહંગ’માંથી બાકાત ન રહે તેવો અમારો પ્રયત્ન ચાલુ જ રહેશે. સાથે સાથે, જે સંન્નિષ્ઠ પક્ષીનિરીક્ષકો નિયમિત નોંધ મોકલતા રહે છે તેમનો અમે આભાર માનીએ છીએ. ‘આપ-લે’નો આ ઉત્સાહ ‘વિહંગ’ જેવી સમાચાર પત્રિકા માટે ખૂબ જ આવશ્યક છે. વાચકોના પ્રોત્સાહક પ્રતિભાવો માટે પણ અમે આભારી છીએ.

શ્રી લવકુમાર ખાયર તથા મ.કુ.શ્રી હિંમતસિંહજી જેવા પીઠ, અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકોની કલમનો લાભ મળ્યા કરે તે ખૂબ જ ઈચ્છનીય છે. તેઓએ પણ ખૂબ પ્રેમથી અમને સાથ અને સહકાર આપ્યો છે. ‘ગીર ફાઉન્ડેશન’ના વૈજ્ઞાનિક શ્રી કેતન ટાટુની કેટલીક રસપ્રદ નોંધ, આ અંકમાં સમાવેલી છે. ‘ગીર ફાઉન્ડેશન’ના વૈજ્ઞાનિકો તથા અન્ય સભ્યોને તેઓના અભ્યાસ પ્રવાસો માટે બહાર, ખાસ કરીને જુદાં જુદાં અભયારણ્યોમાં ફરવાનું રહેતું હોવાથી, તેઓએ પ્રાપ્ત કરેલી માહિતી ‘વિહંગ’ના પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો માટે ખૂબ જ ઉપયોગી અને અર્થપૂર્ણ બની રહે. આ અંગે ‘ગીર ફાઉન્ડેશન’ના નિયામક શ્રી એચ.એસ.સિંગને જણાવતાં, તેઓએ ‘વિહંગ’ માટે આ માહિતી આપવાની મંજૂરી આપી હતી. ‘વિહંગ’ દૃઢપૂર્વક તેઓશ્રીનો પણ આભાર માને છે.

આ લખી રહ્યો છું ત્યારે, મારા આંગણામાં વૃક્ષોની ઘટામાંથી ખેરખટ્ટા (Treepie) નો અવાજ સંભળાય છે અને તેની નોંધ લીધા વિના નથી રહી શકતો. શહેરની ભીડભાડમાં ભાગ્યે જ જોવા મળતું આ પક્ષી, અમારા વૃક્ષાચ્છાદિત રહેણાંક વિસ્તારમાં હમણાંથી દેખાય તથા સંભળાય છે. તેનો અવાજ, પક્ષીનિરીક્ષણ માટે બહાર ન નીકળી શક્યાનો અફસોસ થોડો ઘણો દૂર કરે છે!

આ વર્ષે વરસાદ ઓછો હોવાથી મોટા ભાગનાં જળાશયો ખાલી છે તેવી નોંધ ઘણાં વિસ્તારોમાંથી મળી છે. “પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ક્યાં જઈશું?” એવો પ્રશ્ન સૌને છે. તેનાથી પણ વિકટ પ્રશ્ન પક્ષીઓને હશે કે, “ક્યાં જઈશું?” આ પ્રશ્નો કદાચ આપણને પ્રકૃતિ સાથેની આપણી વધતી જતી વિસંવાદિતાને કેવી રીતે ઓછી કરી શકાય તે અંગે થોડું અંત:નિરીક્ષણ કરવાની પ્રેરણા આપશે.

‘વિહંગ’ સૌ વાચકોને શિયાળાની આ સુંદર સવારના રસપ્રદ અને હેતુલક્ષી પક્ષીનિરીક્ષણ માટે શુભેચ્છાઓ પાઠવે છે !

❖ કેટલાંક ભયસ્થાનો

પક્ષીનિરીક્ષકોએ, પક્ષીઓની ઘટતી જતી વસ્તી અંગે સંવેદનશીલ રહેવું પડે. આ સંવેદનશીલતાના અભાવે, દુર્ભાગ્યે, સામાન્ય ગણાતી પક્ષીઓની વિવિધ જાતો આજે ખૂબ જ અસામાન્ય થઈ ગઈ છે અથવા તો લુપ્ત થવાને આરે આવી ગઈ છે. પક્ષીઓની વધુ વિશિષ્ટ જાતો અસરગ્રસ્ત બને તે સમજી શકાય, પણ સામાન્ય ગણાતી જાતિઓ જે માનવ વસ્તી અને રહેઠાણો વચ્ચે જીવવા ટેવાયેલી છે બલ્કે, માનવસર્જિત વાતાવરણમાં પણ ફૂલીફાલી છે, તેમની જરૂરિયાતો પણ અપૂર્ણ રહેવા માંડી છે અને આઘાત સાથે સ્વીકારવું પડે કે, કેટલાંકની વસ્તીમાં અચાનક ઘટાડો નોંધાયો છે. એટલે જ હું પક્ષીનિરીક્ષકોને નિવેદન કરું છું કે, તેઓ પક્ષીઓની સામાન્ય ગણાતી જાતિઓ માટે એટલું જ ધ્યાન રાખે અને જો તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો હોય તો તરત જાણ કરે. હા ! આવા, ઘણા અધૂરા અને પાયા વિનાના અહેવાલો આવ્યા કરે તો 'વાઘ આપો રે વાઘ !' જેવી પરિસ્થિતિ પણ થાય, છતાં આપણી વચ્ચે જીવતાં પક્ષીઓ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું એટલું જ જરૂરી છે, જેટલું આપણે દૂરનાં પ્રાકૃતિક સ્થળોમાં વસતાં પક્ષીઓ માટે કરીએ છીએ.

હિંગોળગઢની તળેટીમાં આવેલી મોતીસરી કાંટ (scrub forest) માં ધ્યાનપૂર્વક પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં કરતાં, મને તે અભયારણ્ય અને આજુબાજુના બહોળા વિસ્તારોમાં, વન્યજીવોનાં રહેઠાણોને ધીરે ધીરે જે ઘટિ પહોંચી તેની જાણ થઈ. મેં મારી જાતને પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા કે, "શા માટે પક્ષીઓની અમુક જાતિઓ હવે ઓછી દેખાય કે સંભળાય છે, જ્યારે અમુક, જે પહેલાં ન હતી, તે દેખાવા માંડી છે?" ફેરફારો, રહેઠાણોમાં થતો સુધારો પણ સૂચવી શકે, પણ આપણી, ઝડપ-પાનની એકંદરે કથળતી સ્થિતિ જોઈને એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે, આ ફેરફારો માટે પર્યાવરણીય નુકશાન જવાબદાર છે. પચાસ વર્ષ એટલે કે, અડધી સદી તમે મોતીસરી જેવા ચોક્કસ વિસ્તારમાં નિયમિત પક્ષીનિરીક્ષણ કરો તો, "આ શું અને કેમ બની રહ્યું છે?" તેના વિષે ઊંડી સૂઝ કેળવાય. મને આ વિસ્તારમાં જે જણાયું તે બીજા વિસ્તારો માટે પણ સાચું હશે? અને એમ હોય તો ખૂણાખૂણે સુધી લોકોને આ અંગે સતર્ક કરવાની જરૂરિયાત દેખીતી છે.

સલીમ અલીએ ગુજરાતનાં પક્ષીઓનું સર્વેક્ષણ કર્યું, તે પછી ૫૦ વર્ષ પછી મને હાલની પરિસ્થિતિ સાથે તેની સરખામણી કરવાની તક મળી. એ ખૂબ લાભદાયી નીવડ્યું કારણ કે, તેમાં મારે જુદા જુદા બધા જ વર્ગનાં પક્ષીઓને ધ્યાનમાં રાખીને કામ કરવાનું હતું. કામ કરતાં જ મને ખ્યાલ આવ્યો કે, આપણે ઘણી બધી બાબતો તરફ ધ્યાન જ નથી આપ્યું. જેમ જેમ હું જુદા જુદા વર્ગ અને કુળનાં પક્ષીઓનો વિચાર કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ મને એક વાત સ્પષ્ટ થવા લાગી કે, મારી શંકાઓ અને ભયને હું યોગ્ય રીતે અભિવ્યક્ત કરવામાંથી ચૂક્યો છું. છતાં, મેં 'ગાંડા બાવળ' સામે ચેતવણી આપી હતી. રાની બન્નૂર અભયારણ્યમાં નીલગિરિના વાવેતરની ભૂલ અંગે W. W. F. ને જાણ કરી હતી. ભરતપુરની પ્રથમ 'કેન કોંગ્રેસ'માં મેં સારસની ઘટતી જતી વસ્તી અંગે ધ્યાન દોર્યું હતું.

વ્યાપક રીતે પ્રવર્તમાન સમજ અને ખોટા સંતોષની સામે શંકાઓ ઊભી કરવા માટે ખૂબ જ આત્મબળ અને ઊંડી ચિંતાની લાગણી હોવાં જરૂરી છે. એટલે જ આ લેખમાળામાં આવાં કેટલાંક ભયસ્થાનો પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરું છું. ઈચ્છું છું કે, હું ખોટો સાબિત થઉં !

હિંગોળગઢ, ૭મી સપ્ટે. ૨૦૦૦

હિંગોળગઢની દક્ષિણે મોતીસરી કાંટમાં એક ધ્યાનાકર્ષક શંકુ આકારની ટેકરી છે. લાવાનો એક પરપોટો ત્યાં ઊંચકાયો હશે ! ટોચ પર આવેલા કેટલાક ખડકો, ક્ષિતિજ સુધી વિસ્તરતી આસપાસની ભૂમિનું નિરીક્ષણ કરવા માટે સુંદર બેઠક પૂરી પાડે છે. મારી એક પ્રિય પ્રવૃત્તિ હોય તો તે, આ ખડક પર

બેસીને સૂચસ્ત માણવો અને પછી દશરથિયા (Nightjar) ને સાંભળવાં. આ જ તળેટીના જંગલોમાં, મેં વર્ષો પહેલાં ચાબુક દશરથિયા (Franklin's Nightjar) ની માળા ઉપર તસવીરો લીધેલી છે. નાનું દશરથિયું (Indian Nightjar) સામાન્ય હતું જ્યારે, ચાબુક દશરથિયું ક્યારેય એટલું વ્યાપક ન હતું. દશરથિયાં, જમીન પર બેઠાં હોય ત્યારે તેના ગૂંચવાડા ભરેલા રંગ અને રેખાંકનોને લીધે અને જંગલમાં ઘેરાતા અંધકારમાં ચૂપચાપ શિકાર કરતાં હોય ત્યારે, ઓળખવાં અઘરાં છે, પણ તેમના અવાજ એકદમ જુદા અને ઓળખમાં ભૂલથાપ ન થાય તેવા છે. ખરેખર તો દશરથિયાની જુદી જુદી જાતો અવાજથી જ ઓળખાય અને આ સમજાય તેવું છે કારણ કે, તેની ઘણી જાતો એક જ પ્રકારનાં રહેઠાણો અને વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે અને પોતાના સાથીદાર સાથે સંપર્ક રાખવા માટે તેમને અવાજ ઉપર જ મહદઅંશે આધાર રાખવો પડે. નાના દશરથિયાનો અવાજ "ટક.....ટક.....ટક..... ટક..... ટકરરરર..." છે, જ્યારે ચાબુક દશરથિયાનો અવાજ વાંસની પાતળી સોટી હવામાં વિંઝીએ અને જેવો અવાજ આવે તેવો છે. હવે જ્યારે હું વિચારું છું, ત્યારે મને યાદ આવે છે કે, નાનું દશરથિયું મોટે ભાગે જમીન ઉપર અથવા કોઈ ઊંચી બેઠક પર બેસીને બોલતું, જ્યારે ચાબુક દશરથિયાં ઊડતાં ઊડતાં.

ગઈ કાલે હું મારી, એ ધ્યાન-સમાધિ માટેની પ્રિય જગ્યાએ ગયો હતો. એક ઉદ્દેશ, દશરથિયાનો અવાજ સાંભળવાનો હતો. મારી ઉંમર થઈ હોવા છતાં કાન સતેજ છે અને એટલે જ વિશ્વાસથી કહી શકું કે, એ વિસ્તારમાં દશરથિયાની ગેરહાજરી હતી ! એ વાતના અહેસાસ સાથે હું સપેદ હિંગોળગઢ પાછો ફર્યો અને સૌની જાણ માટે આ લખવા બેઠો.

હમણાં ઘણા વખતથી મને રાત્રે ઊડતાં જીવડાંની સંખ્યામાં ઘટાડો થયેલો જણાયો છે. મારા મિત્ર શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલે આ જીવાત જે હિંગોળગઢમાં દિવાબત્તી પાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવતી, તેની લગભગ ગેરહાજરી અંગે નોંધ લખી હતી. ખોરાકની અછૂત, એ દશરથિયાની ગેરહાજરીનું એક કારણ હોઈ શકે, પણ સમૂળગી ગેરહાજરી માટે આ એક કારણ પૂરતું નથી. આ અભયારણ્ય જો કે, જોઈએ તેટલું રક્ષાયેલું નથી છતાં, આસપાસના વિસ્તારો કરતાં અહીં વનસ્પતિ વધુ સચવાઈ રહી છે અને એટલે આજુબાજુથી દશરથિયાં આ વિસ્તારમાં આવવાં જોઈએ, જે રીતે વેળાવદરમાં ખડમોર (Lesser Florican) અને પટ્ટાઈઓ (Harter) નું મોટા પાયે સ્થાનાંતર થયું છે તે રીતે. હું હિંગોળગઢ ચડતો ગયો તેમ મોતીસરીના જંગલમાં દશરથિયાની ગેરહાજરીનું કારણ મને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થતું ગયું. અભયારણ્યની વચ્ચેથી પસાર થતો રાજ્યનો ધોરી માર્ગ, વાહનવ્યવહારને લીધે વધુ ઉજાસવાળો રહેવા માંડ્યો. જેમણે આ સૈકાના આગળના અર્ધશતકમાં રસ્તા પર મુસાફરી કરી હોય તેને યાદ હશે કે, વાહનની બત્તીના તેજમાં રસ્તા પર બેઠેલાં દશરથિયાં દેખાતાં. રસ્તાની પુલ્લી જગ્યામાંથી પક્ષીઓને શિકાર કરવાનું ફાવતું હશે. આ પક્ષીઓ વાહનની 'લાઈટ'થી અંજાઈ જાય અને છેક છેલ્લી ઘડીએ ઊડે, જ્યારે વાહન લગભગ તેમના ઉપર આવી ગયું હોય ! ક્યારેક અકસ્માતે પક્ષી મરી પણ જાય. અત્યારના નવા ધોરીમાર્ગ પર જે પ્રમાણમાં વાહનવ્યવહાર છે, તે જોતાં આ પક્ષીઓનો કચ્ચરઘાણ વળી જતો હશે તે સ્વાભાવિક છે. જેમ મચ્છર મારવા માટે ખાસ 'ફલોરેસન્ટ લાઈટ' મળે છે, તેમ અભયારણ્યમાંથી પસાર થતો આ રસ્તો, પક્ષીઓ માટે મૃત્યુને આમંત્રણ આપતું આકર્ષણ બની રહેતો હશે.

'હિંગોળગઢ પર્યાવરણ શિક્ષણ અભયારણ્ય' વડે, ગીરના જંગલમાંથી પસાર થતા રસ્તાઓને પરવાનગી આપવા સામે કઈ રીતે સખત વિરોધ નોંધાવવો તેનું શિક્ષણ મળવું જોઈએ ! જ્યારે વીજળીના દીવાઓએ ચારે બાજુ પ્રકાશ પાથર્યો છે, ત્યારે થોડા વધુ અંધકારમય વિસ્તારોની જરૂર છે ! (ક્રમશઃ)

૬૪૬, વાસ્તુનિર્માણ સોસા., સેક્ટર-૨૨, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૨.

☐ મુળી પાસે ખડમોરની હાજરી

તા. ૨૧-૮-૦૦ના રોજ, ધાનગઢથી વાંકાનેરના રસ્તા પર, ધાનગઢથી ૬ કિ.મી. દૂર, જમણી બાજુએ એક તલાવડી આવેલી છે, તેનાથી થોડે દૂર જતાં ખડમોર (Lesser Florican)નો 'ટર ૨.૨.....' અવાજ, સાંભળવા મળ્યો. ખૂબ જ મહેનત બાદ સામાન્ય દર્શન થયાં.

તા. ૧૫-૮-૦૦ના રોજ અમારા વિસ્તારમાં વૈયાંનું આગમન થયેલું જોયું. તેઓ તેમના કુટુંબની સંખ્યા વધારીને આવી ગયાં છે !

જૂનથી ઓગસ્ટ દરમિયાન સુરેન્દ્રનગરથી મુળી સુધી, ૨૨ કિ.મી. ના રસ્તા પર કાગડાના ૭૦ તથા કાળિયા કોશી (Black Drongo)ના ૨૦ માળા નોંધ્યાં. અત્યારે બધે બચ્યાં ઊડે છે.

૨૨મી જૂન ૨૦૦૦ની સાંજે અમારા ઘર પાસે, તલાવડીને કાંઠે સરગવાનાં ઝાડ છે, ત્યાં બેઠો હતો. કોયલ ટલૂકતી હતી. એટલામાં કાગડાનું ટોળું ચીસો પાડતું કોયલના અવાજ તરફ ભાગ્યું. કાગડા, નર કોયલનો પીછો કરતા હતા એ સમયે ઝાડ ઉપરના કાગડાના માળામાંથી માદા કોયલે એક ઈંડું ખસેડીને નીચે ફેંક્યું. ફરી ૨૫ મિનિટ બાદ કાગડાઓનો પાછા ફરવાનો અવાજ આપતા નર કોયલ, માળા પસિથી ઊડી અને કાગડા તેની પાછળ. પછી માદા કોયલ આવી અને ઈંડું મૂકીને માળામાંથી ઊડી ગઈ. આજે એ ઈંડાં સેવાઈ ગયાં છે અને માળો ખાલી છે.

કિશોરચંદ્ર રાવળ

જૂના બસ-સ્ટેન્ડ પાસે, બ્રાહ્મણ ભોજનાલયની બાજુમાં, મુળી-૩૬૩૫૧૦

☐ પરજાઉ પાસે ખડમોર

હમણાં આપણાં સ્થાનિક પક્ષીઓ સુંદર પ્રજનન પોષાકમાં દેખાય છે. આજે (૧૨-૮-૦૦)ધાર્મિક કારણસર દુકાન બંધ હતી અને તેનો લાભ સવારના પક્ષીનિરીક્ષણમાં લીધો. કુકમાં તળાવમાં ૨૨ ભગતડાં (Coot) જોયાં. તેમાં પાંચ બચ્યાં હતાં. એક માળો પણ જોયો. બે ટિલીયાળી બતક (Spotbill) જોઈ. પ્રજનન ઋતુમાં ટિલીયાળીની ચાંચ ખૂબ જ સુંદર લાગે છે. !

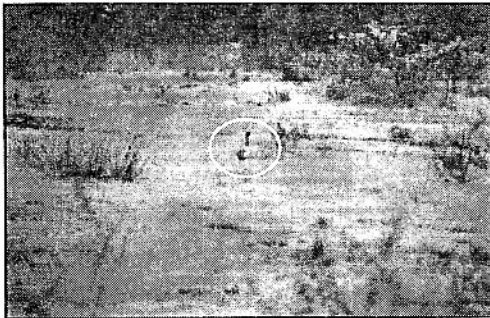
પરજાઉથી સલીમ લંધાના જણાવ્યા પ્રમાણે, તેમણે ગામની બાજુમાં ચાર ખડમોર (Lesser Florican) જોયા, ત્રણ નર અને એક માદા.

અશ્વિન પોમલ

પોમલ જ્વેલર્સ, વોકળા ચોક, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

☐ ગીર જંગલમાં ખડમોર

તા. ૨૭-૭-૨૦૦૦ના રોજ સાસણ ગીર ઓફિસમાંથી મારું રોજનું

કામ પતાવી, હું મારી ક્ષેત્રીય મુલાકાતના ભાગ રૂપે ગીર જંગલમાં નીકળ્યો. સદ્નસીબે આ દિવસે મેં ગીર પરિચય ખંડ (GIR Interpretation Centre),

દેવળિયાની મુલાકાત લેવાનું નક્કી કર્યું. 'ગીર પરિચય ખંડ', સહેલાણીઓને, ગીર વિસ્તાર અને તેના જાનવરોનો પરિચય કરાવવા માટે બનાવવામાં આવેલો છે. આ વિસ્તાર ૪૧૨ હેક્ટરમાં ફેલાયેલો છે અને તેમાં ૧૦૦ હેક્ટર જેટલો વિસ્તાર છૂટાછવાયા ઝાડ સાથેના ઘાસના મેદાન જેવો છે. આ દિવસની મુલાકાતનો મારો હેતુ 'ગીર પરિચય ખંડ'માં રહેતાં જાનવરોની તંદુરસ્તી અને વ્યવસ્થા જોવાનો હતો. આ સમયે મારા એક 'ફિલ્ડ સ્ટાફ' શ્રી શાર્દૂલભાઈએ, તેમણે સિંહના પાંજરાની બાજુના વિસ્તારમાં જોયેલા, એક અજાણ્યા ઢેલના કદના પક્ષીને જોયાની વાત કહી. આ વાત જાણી, હું તરત જ મારા 'સ્ટાફ' સાથે નિર્દેશીત જગ્યાએ પહોંચ્યો. લગભગ પંદર-વીસ મિનિટની તપાસના અંતે મને એક પક્ષી, કૂકડા જેટલા કદનું અને માથા ઉપર કલગી, લાંબી ડોક અને લાંબા પગવાળું જોવા મળ્યું. જ્યારે આ પક્ષીનો નજીકથી અભ્યાસ કરવા માટે હું આગળ વધ્યો, ત્યારે તે ઊંચા ઘાસમાં અલોપ થઈ ગયું.

થોડા, સમય પછી હું મારા દૂરબીનથી ઘાસમાં તપાસ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે મને તે પક્ષી દેખાયું. મારા આશ્ચર્ય અને આનંદ વચ્ચે આ પક્ષી ખડમોર (Lesser Florican) હોવાનું ચોક્કસ થયું. તરત જ મેં મારા કેમેરામાં તેને કેદ કર્યું. ગીરના ઈતિહાસમાં પ્રથમવાર ગીર જંગલમાં, ખડમોરની તસવીર લેવાઈ! આ સમયે એ 'ઉલ્લેખનીય છે' કે, છેલ્લે ગીરમાં ૧૯૮૨માં ખડમોર જોવા મળ્યો હતો. ભૂતકાળમાં ખડમોર, મારા 'ફિલ્ડ સ્ટાફ' તથા સંશોધકોને જૂનાગઢ જિલ્લાના માળિયા તાલુકામાં આવેલી બાબરા વીડીમાં જોવા મળેલાના પૂરાવા છે.

તા. ૨૭મી જૂનથી ૧૦ જુલાઈ સુધી, હું સતત 'દેવળિયા ગીર પરિચય ખંડ'ની, સવાર-સાંજ મુલાકાત લેતો હતો. મને મુખ્યત્વે આ પક્ષી ખુલ્લા મેદાનમાં જોવા મળ્યું. એક બે વખત ઘાસમાંથી ઊડી અને તે જગ્યાએ ફરી બેસી જતું જોવા મળ્યું હતું. આ વિસ્તારમાં ખડમોરની વધુ સંખ્યા છે કે નહીં (માદા ખડમોર), તેની તપાસ કરવા એક 'ટ્રેક્સ પાર્ટી'ને પણ આ કાર્યમાં સામેલ રાખી, પરંતુ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે, અમને ફક્ત એક નર ખડમોર સિવાય બીજું પક્ષી જોવા મળ્યું નહીં. તા. ૧૦ જુલાઈ પછી આ પક્ષી પણ અમને જોવા મળ્યું નહીં, કદાચ કોઈ અજ્ઞાત જગ્યાએ ચાલ્યું ગયું હશે એમ માની શકાય.

શ્રી બી.વી.પી.પતિ, ભા. વ. સે.,

નાયબ વન સંરક્ષક, વન્ય પ્રાણી વિભાગ, સાસણ-ગીર. ૩૬૨૧૩૫ જિ. -જુનાગઢ

☐ જામનગર જિલ્લામાં ખડમોર

જામનગર જિલ્લાના જામજોધપુર પાસે આલેચની મોટી વીડીમાં ખડમોર (Lesser Florican) આવે છે, પણ અમને જોવા મળ્યાં નથી, તેવી નિરીક્ષણ નોંધ છેલ્લે વિહંગને મોકલી, ત્યાર પછીના બે ત્રણ દિવસમાં જ જંગલ ખાતાના કર્મચારી શ્રી રાજુભાઈ તથા ફોરેસ્ટર શ્રી શુક્લાભાઈ તરફથી સારા સમાચાર મળ્યા. પરિવારના સભ્યો મોટી વીડીમાં જતાં, ખડમોરના બે નર અને એક માદા તા. ૧૩-૮-૨૦૦૦ ના રોજ જોવા મળ્યાં.

એક નર, ઘાસ વચ્ચે થોડી ખુલ્લી જગ્યામાં ઝીણા પથ્થરોનો ઢગલો પડ્યો હતો તેની નજીક, પોતાની આગવી છટામાં થોડા થોડા સમયાંતરે ટરટર... અવાજ કરી ફૂદતો હતો. બીજો નર, તેનાથી બસોએક ફૂટ દૂર, ઘાસમાં ફૂદતો હતો. બન્ને નર વારાફરતી, (એટલે કે, એક ફૂટે પછી તરત જ બીજો) ફૂદતા હતા. માદા બંનેથી વિરુદ્ધ દિશામાં, ઘાસમાં, અલપજલપ જોવા મળેલી અને તેથી તે માદા જ હતી, તેમ ચોક્કસ જોઈ શકાયું ન હતું.

☐ પોરબંદર પાસે ટિલોર (Houbara)

તેની પસંદગીની જગ્યામાં, ગેરકાયદેસર ખાણોના દબાણથી, પોરબંદરમાં ટિલોર આવતાં બંધ થયાનું અમે માનતા હતા.

નિરીક્ષણ નોંધ

પરંતુ, તા. ૫-૧૧-૦૦ ના રોજ પોરબંદરથી પૂર્વ બાજુએ, રંગબાઈ માતાજીના મંદિર અને ગોસાબારા વચ્ચે, દરિયા કિનારાથી દૂર ખરાબામાં, ટિલોરની એક જોડી વહેલી સવારે ઊડીને આવી અને પથરાળ ખરાબામાં છૂટાછવાયા ઘાસમાં ચરતી જોવા મળી. આમ તેમણે પોતાની જગ્યા બદલી હોવાનું જણાય છે. પહેલાં, તે પોરબંદરથી પશ્ચિમે જાવર- કુછડી વચ્ચેના પિન્નરેટના પાણીમાં, પછી તેના આજો પાંચ જાંતે બાંધી અંધારું બંધી છે.

પ્રકૃતિ જતન પરિવાર

C/O દરબાર ગઢ કમ્પાઉન્ડ, જિ. જામનગર, ભાણવડ-૩૬૦૫૧૦

તદન નાના તળાવમાં ૩૫ ગુલાબી પેણ જોવા મળી. શું પેણ પાછી જતાં અહીં રોકાઈ હશે? બે દિવસ આ પક્ષી જોવા મળ્યાં હતાં.

જાન્યુ. ૨૦૦૦માં, પંચમહાલ જિલ્લામાં, 'વેટલેન્ડ ઈન્ટરનેશનલ'ના ઉપક્રમે, મધ્યશિયાળુ પાણીનાં પક્ષીઓની ગણતરી માટે કેટલાંક જળાશયોની મુલાકાત લીધી હતી. આ સર્વેક્ષણમાં મારી સાથે શ્રી અજય જૈન (ACF) તથા શ્રી મહેન્દ્ર પેયાલ હતા. નોંધનો વિગતો નીચે કોઠામાં આપેલ છે.

મુનીલ પુવાર

આર.એફ.ઓ., ફોરેસ્ટ કોલોની, જી.પંચમહાલ, ગોધરા-૩૮૮૦૦૧

પંચમહાલ જિલ્લામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

પક્ષી	(૨૩-૧-૨૦૦૦) જેશોલા તળાવ	(૨૭-૧-૨૦૦૦) મોરવા-હડકુંડેમ	(૩૦-૧-૨૦૦૦) કરાડ ડેમ	(૨૦-૧-૨૦૦૦) ડેમલી તળાવ	(૨૩-૧-૨૦૦૦) રતનપુર તળાવ
નીલશિર (Mallard)	૧૦ +				
સીંગપર (Pintail)	૧૦૦ +	૧૦૦૦ +	૨૦૦ +	૨૦૦ +	૧૦૦ +
પિયાસણ (Wigeon)	૨૦૦ +	૧૦૦૦ +		૨૦૦ +	૧૦૦ +
ગચણો (Shovellar)	૧૦૦ +	૫૦૦ +			
ભગવી મુરખાબ (Brahminy Duck)		૫૦૦ +			
નાની મુરઘાબી (Common Teal)					૨૦૦ +
રાખોડી કારચિયા (Common Pochard)		૫૦૦ +	૫૦૦ +		
કાબરી કારચિયા (Tufted Pochard)		૧૦૦ +			૧૦૦ +
લુહાર (Gadwall)		૫૦૦ +			
ગિરજા (Cotton Teal)		૫૦ +			
નકટા (Nukta)	૩૦ +				૫૦ +
ટીલિયાળી (Spotbill)	૫૦ +				૧૦ +
ભગતડું (Coot)			૨૦૦ +		૧૦૦૦ +
નાની ડૂબકી (Dabchick)	૩૦ +				
નડી બગલો (Purple Heron)	૧				
કબૂત બગલો (Grey Heron)	૧		૧૦ +		
સફેદડોક ઢોક (Whitenecked Stork)		૧			
કેચીપૂંછ વાબગલી (River Tern)			૧૦૦ +		
મોટો ચકવો (Great Stone Plover)			૨		
ફાટીયાંચ ઢોક (Openbill Stork)			૬		
ચમચો (Spoonbill)			૨૧		
ટીલિયો (Ruff & Reeve)			૫૦+		
નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis)					૨૦૦ +
ગાજહંસ (Greylag Goose)					૧૦૦ +

ભૂતકાળના, પંચમહાલ જિલ્લામાં મારા છેલ્લા દસ વર્ષના પક્ષીનિરીક્ષણ દરમિયાન ક્યારેય ગુલાબીપેણ (Rosy Pelican) જોવા મળી નથી. તા. ૨૭-૩-૨૦૦૦ના રોજ લુણાવાડા તાલુકાના ચાવડિયા ગામના

શું શંખલા કચ્છના અખાતમાં પ્રજનન કરે છે ?

તા. ૮-૧૦-૨૦૦૦ના રોજ સવારે ૮-૩૦થી ૧૨-૩૦, ભદ્રેશ્વરના દરિયાકિનારે (તા. મુંદ્રા, જિ. કચ્છ) અમે ત્રણેક કિ.મી. ચાલ્યા. અમે હજારો કાદવ ખૂંદનારાં (waders) પક્ષીઓ જોયાં. લગભગ વીસેક હજાર હશે. રસપ્રદ વાત એ હતી કે, આમાં અમે લગભગ બસોથી વધારે શંખલા (Crab Plover), બચ્ચાં સાથે જોયાં. મા-બાપ બચ્ચાંને ખવડાવતાં હતાં. તો શું શંખલા, કચ્છના અખાતમાં પ્રજનન કરે છે? અમે મ.કુ.શ્રી હિંમતસિંહજીનો સંપર્ક કરતાં, તેમણે જણાવ્યું કે, “એ શક્ય છે, છતાં કાંઈ પણ નક્કી કરતા પહેલાં મે-જૂનમાં તપાસ કરવી જોઈએ.” અન્ય કાદવ ખૂંદનારાંમાં અબલખ (Oystercatcher) - ૫૦ +, નાની ખલિલી (Whimbrel) - ૨૦૦+, નાના ગડેરા

(Bartailed Godwit) -૨૫૦ +, કાચબરંગી (Turnstone) -૫૦ +, રાતાપગ (Redshank), કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Little Ringed Plover), કાળાપગ કીચડિયો (Little Stint), કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin), દરિયાઈ કીચડિયો (Sanderling) વગેરે જોયાં.

(કચ્છમાં, બચ્ચાં સાથે શંખલા જોયાના સમાચાર અંગે આપે મારો અભિપ્રાય માંગ્યો. મારા માનવા પ્રમાણે, આપણા કિનારા પર કોઈ એવો ટાપુ નથી જ્યાં તે પ્રજનન કરતો હોય. અહીં, ઈંડાં તથા બચ્ચાં, ઊંદર, બિલાડી કે શિયાળનો ભોગ બની શકે. શંખલો રેતીમાં બપોલ કરી, અંદર એક ઈંડું મૂકે છે અને સાહિત્ય પ્રમાણે અરબસ્તાનના કિનારાના નિર્જીવ ટાપુઓ ઉપર પ્રજનન કરે છે. કદાચ રણપ્રદેશના કિનારા ઉપર પણ યોગ્ય રક્ષિત જગ્યાઓ શોધી કાઢતો હોય. તેજ મુન્ડકૂરે પણ મને, શંખલા, જખાઉ પાસે પ્રજનન કરતા હોય તેવી શંકા વ્યક્ત કરી હતી. યોગ્ય સમયે, એટલે કે, એપ્રિલ, મે તથા જૂન દરમિયાન કચ્છના પશ્ચિમ કિનારા પર ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. -શ્રી લવકુમાર ખાચર)

અધિન ધોમલ, પ્રતાપ સેવક

/વાચાગાંધી સોસાયટી, સવાસેર નાકા, અંજાર, જિ.કચ્છ, ૩૭૦૧૧૦

લીલા ટપૂશિયાની અલપજલપ

વિશ્વભરમાં ભયના આરે પહોંચેલી જાતિઓમાંની એક, લીલું ટપૂશિયું (Green Munia), ગુજરાતમાં ખૂબ જ અલ્પ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. સલીમઅલી(૧૯૫૫) દ્વારા પાલનપુર, નવાગામ અને ડેડિયાપાડામાં આ ટપૂશિયું નોંધાયેલું છે, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં તેની હાજરી નોંધાયેલી નથી. મોન્ગ અને નવરોજી (૧૯૮૪)એ આ પક્ષી, ત્રણ વાર ડેડિયાપાડા નજીક આવેલી મોઝદા નદીના વિસ્તારમાં નોંધેલું છે, પણ ત્યાં પ્રજનન કરતું હોય તેવું તેઓના નિરીક્ષણ પરથી જણાયું નથી.

આ પક્ષી પર કોઈ જાતનો વિગતવાર અભ્યાસ થયેલો નથી. તાજેતરમાં આબુ શિખર પર તે જોવા મળ્યું હતું, તે નોંધ એન. એલ. બી. ડબ્લ્યુ. (લોઢિયા, ૧૯૯૯)માં પ્રગટ થઈ હતી.

અમે ૬ જૂન '૯૯ના રોજ વડોદરામાં, એક હોસ્પિટલના પાણીના નિકાલ (drainage) પાસે, મહેંદી (Lawsonia alba, ફળ-ફૂલ : રિસે.-જાન્યુ.) ની વાડમાં આ પક્ષીની એક જોડી જોઈ. આ જાડીની બાજુમાં ખુલ્લી પડતર જમીન આવેલી છે. બીજા દિવસે સવારે અમે ફરી આ પક્ષીઓની હાજરી નોંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પહેલાં જ્યાં નિહાળી હતી તે જગ્યાથી ૩૦૦મી. દૂર, ફરી અમે પક્ષીની જોડી જોઈ. અમે તેના પ્રજનન માટેના પૂરાવા શોધ્યા, પરંતુ તેવું કશું અમને મળ્યું નહીં.

અબ્રાહર અહેમદ (૧૯૯૮)ના અહેવાલ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પક્ષીઓને પકડવા તથા વેચવાનો પધ્ધતિસરનો વ્યવસાય આ જાતિની ઘટતી જતી વસ્તી માટે જવાબદાર છે.

સંદર્ભ:-

- Ahmad A. (1998) " Some Observations Of the Green Avadavat in Indian Trade", O.B.C. Bul. (27) : 21-25
- Ali S. (1955) ' Birds Of Gujarat, Part-2', JBNHS 53 (4) : 735-802
- Lodhia C. (1999) "Sighting of Green Munia at Mt. Abu", NLBW 39 (4) : 61
- Monga S.G., Navarjee R.K. (1984) " Birds of Rajpipala Forest, South Gujarat " JBNHS, 80 (3) : 575-612

ઈશિતા મુખર્જી, ચંદ્રેશ બોરડ.

સ્લાક ક્વાર્ટર્સ, કેન્દ્રીય વિદ્યાલય, સાવલી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૨/

નાની પાનટીકટીકીનું પ્રજનન નૃત્ય

નાની પાનટીકટીકી (Streaked Fantail Warbler) એ નાનું (૧૦ સે.મી.) પક્ષી છે, જેનો ઉપરનો ભાગ પુષ્કળ કાળી રેખાઓવાળો બદામી છે, જ્યારે ગળું તથા નીચેનો ભાગ રેખા વિનાનો આછો છે. પૂંછડી સફેદ અને તેના છેડા પર વચ્ચેનાં બે પીછાં બાદ કરતાં કાળા ટપકાં હોય છે. ઘાસમાં ઊડાડિડ કરતી આ ફૂલકી (Warbler), જડવી જ અઘરી છે અને ધ્યાનથી જોઈ શકવી તો અશક્ય !

તેના પ્રજનન નૃત્ય વખતે (ચોમાસાની શરૂઆતમાં) નર બોલકણો થઈ જાય અને ઝટકા મારતો મારતો ઊંચે ચડે. દરેક ઝટકે "ચક" બોલતો જાય. દરેક બે ઝટકાની વચ્ચે એકાદ વાર તો પાંખો બંધ કરે જ. ઊંચે ચડી, ઓચિંતા ડૂબકી મારીને સીધો ઘાસ કે છોડ ઉપર આવે. તમે આ નૃત્ય જોયું હોય તો નાની પાનટીકટીકીની ઓળખાણમાં કોઈ ભૂલઘાપ ન થાય.

જો કે, મેં અમદાવાદની બહારના બોપલ વિસ્તારમાં, જ્યાં હું પક્ષીનિરીક્ષણ કરું છું, તેના પ્રજનનની કોઈ નોંધ કરી નથી. આ વિસ્તારના ઝાડી ઝાંખરાવાળા રહેઠાણમાં, તેમાં રહેતાં ઘણાં પક્ષીઓ જોવા મળે છે. નાની પાનટીકટીકીને મેં નિરાંતે ક્યારેય નથી જોઈ, પણ તેનું આ પ્રજનન નૃત્ય અવશ્ય ધ્યાન ખેંચે છે. રાજસ્થાનના 'અલવર'માં પણ મને આ પક્ષી જોવાની તક મળી હતી. આ પક્ષીનો પરિચય વર્ષો પહેલાં મને શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલે પરિએજ (જિ.ખેડા) પાસે કરાવ્યો હતો.

છેલ્લા ચાર વર્ષથી પ્રજનન ઋતુના તેના નૃત્ય (display)ના પ્રથમ અવલોકનની તારીખો મેં નોંધી છે. ૧૧ જૂન '૯૭, ૧૮ જૂન '૯૮, ૪ જુલાઈ '૯૯, ૭ જુલાઈ '૦૦.

સંતોષ ગુપ્તા

૩૫, અભિષેક, ઈન્ડિયા કોલોની સામે, બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮

નાની પાનટીકટીકીનો માળો

ન્યારી-૧ ડેમની પાસેના મેદાનમાં ચોમાસાના વરસાદ બાદ ટૂંકું ઘાસ

ઊગી નીકળે છે. ઓછા વિક્ષેપને કારણે અહીં ચંડૂલ (Larks), ફૂલકી (Warblers), તેતર (Partridge), બટેર (Quail), માળા કરતાં હોય છે.

તા. ૨૩-૮-૯૮ના રોજ શ્રી ભૂષણ પંડ્યા સાથે સાંજે, મોટા ચંડૂલ (Crested Lark) ના માળાની તસવીર લેવા ગયા ત્યારે, દૂર ઊભા રહી મેં નાની પાનટીકટીકી (Streaked Fantail Warbler)ને એકાએક નીચે

ઊતરી અદૃશ્ય થતાં જોઈ. થોડી વાર બાદ તે ઊડી. નજીક જઈને શોધું તો તેનો અદ્ભુત ગોપનશીલ માળો, ઊભા ઘાસને જરા પણ ઘાળ્યા વગર બનાવેલો જોયો. માળાની અંદર કરોળિયાનાં જાળા પાથરી મુલાયમ આવરણ બનાવેલું હતું. પ્રવેશદ્વાર ઉપરની બાજુ હતું. માળામાં પાંચ વાદળી ટપકીવાળાં ઈંડાં હતાં.

થોડા દિવસો બાદ, તેમાં નજીક નજીક ગોઠવાયેલાં પાંચ બચ્ચાં પણ જોયાં. પક્ષી બચ્ચાંને ઈયળ, ફૂદાં, તથા અન્ય જીવડાં ખવડાવતું હતું. પક્ષી એક બચ્ચાને ખવડાવી થોડી વાર રાહ જોતું. અન્ય બચ્ચું ઊંધું થઈને મળદ્વારમાંથી ચરક કાઢે તે મોઢામાં લઈને ઊડી જતું. આ હતી માળાની સ્વચ્છતા !

□ રાજકોટ વિસ્તારમાં વરસાદનો અભાવ અને ખિરસરા વીડી

અહીં ખાસ વરસાદ નથી. જળાશયો લગભગ ખાલી છે. હું હિંગોળગઢ, ખિરસરા વીડી તથા આસપાસના ડેમ પર ગયો છું. ચિયા (reeds) ન હોવાથી, લાલ ટપૂસિયાં (Red Munia) કે પાનકરકરિયા (Reed Warbler) જેવાં પક્ષીઓ દેખાતાં નથી.

ગુંદાપાડી સરકારી હોસ્પિટલમાં, આસોપાલવનાં ઊંચા ઝાડ પર, પાણીનાં સ્થાનિક પક્ષીઓની સારી માળાવસાહત છે. ઢોરબગલા (Cattle Egret)ના ૬૦, નાના બગલા (Little Egret)ના ૩ અને રાત બગલા (Night Heron)ના ૫ માળા જોયા.

આ વખતે વેળાવદર, ખડમોર (Lesser Florican) જોવા જવું હતું પણ, શ્રી ઈન્દ્ર ગઢવી તથા શ્રી બાપા સાહેબ પાસેથી ફોન પર જાણ્યું કે, શરૂઆતમાં ૩૦ થી ૪૦ની સંખ્યા હતી. હવે વરસાદ ખેંચાતાં દેખાતાં નથી.

રાજકોટથી ૨૦ કિ. મી દૂર આવેલી ખિરસરા વીડી, એ ડુંગરાળ, ઘાસથી આચ્છાદિત, નાનો એવો વનખાતા હસ્તકનો વિસ્તાર છે. ચોમાસામાં તેનાં રૂપરંગ ખૂબ આકર્ષક બને છે. આ વખતે પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો સાથે બે વાર ખડમોર શોધવા ગયો, પરંતુ ન મળ્યાં. ગયા વર્ષે, શ્રી રવિશંકરને (SACON) ત્રણ પક્ષીઓ જોયાં હતાં. પણ, વીડીનું અન્ય આકર્ષણ પણ ઓછું નથી. ખૂબ ઊંચે ચઢીને ગાતો ચંડૂલ (Syke's Crested Lark) અને પૂંછડીને ઝટકા મારીને આકાશમાં ઊંચે, “ચક-ચક” અવાજ કરતી નાની પાનટીકટીકી (Streaked Fantail Warbler)નું નિરીક્ષણ સહજ છે.

વીડીના વચ્ચેના ભાગે મોટો વડ (ટેટાની ઋતુ: જાન્યુ. થી જૂન) છે, જે હોલા તથા ચિબરીનું નિવાસસ્થાન છે. ભરબપોરે અમે ત્રણેય હોલા, હોલા (Ringed Dove), હોલી (Little Brown Dove) તથા લોટણ હોલા (Red Turtle Dove) નું સંયુક્ત ગાન સાંભળ્યું ! નાચણ, વૈયાં અને લેલાં પણ પ્રવૃત્ત હતાં. સંખ્યાબંધ મોર-ઢેલ ગહેકતાં હતાં. દૂર ડુંગરાની ટોચે બેસી તલિયા તેતર (Painted Partridge) ઊંચા સૂરની જાણે સ્પર્ધા કરતાં હતાં.

આગળ જતાં પથ્થરની ખાણમાં, જ્યાં ગીચ બાવળની ઝાડી છે, ત્યાંથી, એકાએક આછા બદામી રંગની ચમકતી પાંખો ધરાવતું શિકારી પક્ષી, વિક્ષેપ પામીને ઊડ્યું. શોધતાં, દૂર છુપાઈને બેઠેલું જાજરમાન, શિંગડાવાળું ઘુવડ (Great Horned Owl) જોયું. કદાચ આ ખાણ તેનું કાયમી નિવાસસ્થાન હશે. સંખ્યાનો આછો પીળો પ્રકાશ વીડીને વધુ સુંદર બનાવતો હતો. ડુંગરની ટોચે નીલગાયનું ટોળું ધીરજથી અમને જોતું ઊભું હતું. ઊંચે એક કપાસી (Blackwinged Kite) એ કદાચ નીચે તેનો શિકાર દેખાતાં, હવામાં ઘિરકવાનું (howering) શરૂ કર્યું હતું. મન પર આનંદમય છબી લઈને અમે પાછા ફર્યા.

અશોક મશરૂ

વાસુદેવ, ૧૫-ભક્તિનગર સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨

□ ગોંડલ પાસે, વેરી ડેમ તથા આશાપુરા ડેમની મુલાકાત

ગોંડલથી ૨ કિ.મી. દૂર, ૧૦૦ વર્ષ જૂનો રાજાશાહી વખતનો વેરી ડેમ આવેલો છે. તેની હેઠવાસમાં આશાપુરા તથા અન્ય ચેક ડેમ આવેલાં છે. વેરી ડેમ જૂનો હોવાથી કાંપ જમા થવાને લીધે છીછરો થઈ ગયો છે, તેથી પાણી-કાદવમાં થતી વનસ્પતિ અહીં ખૂબ ફૂલેકાલે છે. સંખ્યાબંધ પક્ષીઓ આકર્ષાય છે. પિયાસણ (Wigeon) ની આ માનીતી જગ્યા છે. ગયા શિયાળામાં (૧૦-૧-૯૯) અહીં ૧૨૦૦ની સંખ્યામાં પિયાસણ હતી. આ ઉપરાંત ૧૫૦ નકટા (Comb Duck) તથા ૩૦૦ નાના કાજિયા (Little Cormorant) હતાં.

આશાપુરા ડેમમાં તરતી વનસ્પતિ અને પોયણાં હોવાથી ત્યાં જલમંજર (Jacana) સારી સંખ્યામાં હોય છે. ગિરજા બતક (Cotton Teal) પણ આ તળાવમાં વિશેષ હોય છે. ૧૦-૧-૯૯ના રોજ ૨૫ની સંખ્યામાં નોંધેલી. એ જ દિવસે ડેમના પાળા પર નાનાં તારોડિયાં (Cliff Swallow) ને આશરે ૫૦ની સંખ્યામાં જોયેલાં. વરસ પછી ૩૧-૧૦-૦૦ના રોજ શ્રી હિતેષ દવે સાથે ફરીથી ગયો ત્યારે નદીના પટમાં જઈને જોતાં આ પક્ષીની ત્રણ માળા-વસાહતો જોઈ. નળાકાર પ્રવેશદ્વાર ધરાવતા માટીના મધપૂડા જેવા માળા હતા. નાનાં તારોડિયાંની માળા-વસાહતો અહીં ઓછી જોવા મળે છે.

તા. ૩૧-૧૦-૦૦ના રોજ આ બે ડેમ પાસે પક્ષીનિરીક્ષણ કરતાં નોંધપાત્ર કરી શકાય તેવી ૬૦ ગુલાબીપેણ (Rosy Pelican), એક રાખોડી પેણ (Dalmatian Pelican), ૪૦ મોટાં હંજ (Greater Flamingo), ૪૫ કુંજ (Common Crane), ૧૦ કરકરા (Demoiselle Crane), વિવિધ બતકો તથા કાદવ ખૂંદનારાં (waders) પક્ષીઓ જોયા.

અશોક મશરૂ, હિતેષ દવે

પંચવટી સોસાયટી, કે.વી.રોડ., જિ. રાજકોટ, ગોંડલ-૩૬૦૩૧૧

□ ગીરમાં નવરંગનું આગમન ક્યારે ?

મે મહિનામાં ગીરમાં જવાનું થયેલું. તા. ૧૬-૫-૨૦૦૦નાં રોજ નવરંગ (Indian Pitta)નો અવાજ સતત સાંભળવા મળેલો. તરત જોવા પણ મળ્યા. પાંચ-સાત ઊડાઊડ કરતાં હતાં. વિસ્તાર હતો શિંગોડા અને ધાતરડી નદીઓ પાસેનો જામવાળા - ગીરનો ભાગ. મારા મિત્ર ગોવિંદભાઈ વેકરિયા ૧૫-૫-૦૦ના દિવસે આ વિસ્તારમાં જ હતા, પણ તેમણે નવરંગનો અવાજ સાંભળ્યો નહીં, કે તેને જોયેલો નહીં. અનુમાન કર્યું છું કે, નવરંગે એ વિસ્તારમાં ૧૬-૫-૦૦ના રોજ જ આગમન કર્યું હોય. ૧૮ વર્ષથી ગીરમાં જવાનું બને છે. દૂધરાજ ત્યાં એકલદોકલ જોયા છે, પરંતુ આ વખતે તો બહુ જોયા. બે દિવસમાં ૪૦થી વધુ વાર તે નજરે ચડ્યાં, બંને રંગનાં, સફેદ તથા તપખિરિયા. માદાઓ પણ જોવા મળેલી.

(નવરંગ પ્રજનન માટે દર વર્ષે ઉનાળો ઊતરતાં ગીરમાં આવે છે. તા. ૧૬-૫-૦૦ના રોજ જ ગીરમાં તે વિસ્તારમાં તેનું આગમન થયું હોય તેમ બને. - લા.)

રેવતુભા રાયજાદા

રાજનગર, કોલેજ રોડ, કેશોદ-૩૬૨૨૦

□ ચાતક અને વરસાદ

✦ “મોડી રાત્રે ચાતકને (Piedcrested Cuckoo) ઉતરથી દક્ષિણ તરફ જતાં બોલતો સાંભળ્યો. હવે અઠવાડિયામાં ચોમાસાની શરૂઆત

થશે.” પોતાના સરળ સ્વભાવ અને પક્ષીજગતની સાહજિક જાણકારીના કારણે, આજે પણ પક્ષીપ્રેમીઓનાં હૃદયમાં હયાત, સ્વ. દરબાર શ્રી શિવરાજકુમાર ખાયરસાહેબના ઉપરોક્ત શબ્દો, ૩૦મી જૂને અમારા પ્રકૃતિ જતન પરિવાર ભાણવડના મિત્રોએ બરડા જંગલમાં, ગુલાબસાગર જળાશય પાસે ચાતકને જોયું, ત્યારે યાદ કરેલા. વર્ષો પછી પણ દરબારસાહેબની આગાહી સચોટ સાબિત થઈ, કારણ કે, અમે ચાતક જોયા પછી ચાર દિવસમાં અઘાઢી બીજ-ત્રીજ ઉપર આ વિસ્તારમાં વાવણીજોગ ખૂબ જ ભારે વરસાદ થયેલો.

✦ આ વર્ષે પ્રથમ વખત, વૈયાની એક જોડી ભાણવડ તાલુકાના, શીવાગામની સીમમાં, તારીખ ૨૨-૭-૨૦૦૦ના રોજ જોઈ.

✦ ૧૮-૬-૨૦૦૦ના રોજ ગુલાબસાગર તળાવમાં પ્રજનન પોષાકમાં મોટો ગડેરો (Blacktailed Godwit) જોયો.

✦ તા. ૨૮-૭-૨૦૦૦ના રોજ ઘુમલી-ભૂગુડુંડ વચ્ચેના જંગલમાં, દૂધલીના ઝાડ ઉપર, જમીનથી ૧૨ ફૂટની ઊંચાઈએ, ‘બેઝબોલ’ના દડાના આકારનો, સૂકા પાંદડાં, કાંટાવાળી તથા સાદી સળીઓનો, અર્ધોએક ફૂટ લાંબો, નવરંગ (Indian Pitta)નો માળો જોયો. અંદર છ સફેદ ઈંડાં હતાં. તા. ૩૦-૭-૨૦૦૦ના રોજ ૪ બચ્ચાં અને ૨ ઈંડાં હતાં. એક પક્ષી માળામાં બેસતું અને બીજું જીવડાં, મુખ્યત્વે કરોળિયા અને ઈંચળો લાવી ખવરાવતું હતું. છેલ્લે, આ માળામાં બે બચ્ચાં જ રહેલાં, બાકીનાંનું શું થયું તે જાણવા ન મળ્યું. આ બે બચ્ચાં માળામાંથી નીકળી જમીન ઉપર આવ્યા ત્યાં સુધી જોવા મળેલાં. ગયા વર્ષે પણ આ જ જગ્યાએ અમે નવરંગની એક જોડી, બચ્ચાં સાથે જોયેલી (‘વિહંગ’-૧૯૮૯-શરદ અંક- ‘નિરીક્ષણ નોંધ’).

✦ તા. ૧૮-૮-૨૦૦૦ના રોજ જામજોધપુર પાસેની મોટી વીડીમાં એક ટેકરીના પથ્થર ઉપર બેસી પોતાની આગવી ઢબે બોલતા એક તલિયા તેતર (Painted Partridge)ને સંધ્યા સમયે જોયો. અહીંની વીડીઓમાં આ પક્ષી ઘણી મોટી સંખ્યામાં છે. ‘ખડમોર (Lesser Florican) આવે છે’ તેવા પણ સમાચાર છે, પણ અમને જોવાની તક મળી નથી.

✦ તા. ૩-૯-૨૦૦૦ના રોજ સફેદ પીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture)ની એક જોડી હિંગોળગઢના નાનકડા જંગલ ઉપરથી ઊડતી ઊડતી પસાર થતી જોઈ. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી અહીં ગીધ જોવા મળતાં નથી તેમ શ્રી ધનશ્યામભાઈ જેબલીયાએ જણાવ્યું. તો શું ગીધોનું આ પુનરાગમન સારી નિશાની ગણી શકાય ?

જયદેવ ધાધલ, પ્રકૃતિ જતન પરિવાર - ભાણવડના સભ્યો

□ શીલજ તળાવ ખાતે શિયાળુ મોટી ડૂબકી (Rednecked Grebe)

‘ગીર ફાઉન્ડેશન’, ગાંધીનગર દ્વારા, મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલા થોળ તળાવ ખાતે, પાણીનાં પક્ષીઓને લગતો એક અભ્યાસ ચાલી રહ્યો છે. આ અભ્યાસ અન્વયે અમે તા. ૨-૧૧-૨૦૦૦ના રોજ થોળની મુલાકાત લીધી. થોળથી શીલજ થઈને અમદાવાદ પાછા આવતી વખતે શીલજ તળાવમાં ડોકિયું કરવાની ઈચ્છા થઈ. સ્કૂટર પાર્ક કરી, દૂરબીન (૭ ઝૂમ, ટેલિસ્કોપ ૨૦ X) લઈ, તળાવની પાળ ઉપર એક ખૂણે જઈને ઊભા રહ્યા. પાણી ઘણું ઓછું - તળાવના મર્યાદિત વિસ્તારમાં સંકેન્દ્રિત થયેલું હતું. ટિટોરીઓ મોટી સંખ્યામાં (આશરે ૪૦) હાજર હતી. તે સિવાય, થોડાં-ઘણાં/ એકલદોકલ ઊલટી ચાંચ (Avocet), ટિલીયાં (Ruff / Reeve), ગજખાંઉ (Blackwinged Stilt) વગેરે હાજર હતાં. પ્રથમ તો તળાવનો દેખાવ

આનંદ પમાડે તેવો લાગ્યો નહિ.

એવામાં પ્રથમ લેખકની નજર એક નાનકડા બતક જેવા પક્ષી પર પડી. તે પક્ષી તળાવના કાંઠાની નજીકના પાણીમાં તરી રહ્યું હતું. પ્રથમ લેખકે બીજા લેખકનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું ને તેને ‘કૉમન ટીલ’ જેવી નાની બતક કે ડૂબકી ન ગણી લેતાં ધ્યાનથી જોવા જણાવ્યું. ત્યાર બાદ, તેમણે પોતે જ ટેલિસ્કોપમાંથી નિરીક્ષણ કરતાં, નીચેની લાક્ષણિકતાઓ ઊડીને આંખે વળગી :

૧. ચાંચમાં પીળો રંગ (તમામ ઓળખચિહ્નોમાં એક અગત્યનું ચિહ્ન).

૨. માથા પર, ગરદનના ઉપલા ભાગે અને પીઠ પર ઘેરો ભૂખરો (કાળાશ પડતો રાખોડી)રંગ.

૩. ગાલ અને ઉપલી ડોકની બાજુઓ પર, માથા તથા ગરદનના ઉપલા ભાગે રહેલા કાળાશ પડતા રંગના ‘વિરોધાભાસ’માં જણાતો સહેજ મેલો સફેદ રંગ.

૪. નાની ડૂબકી (Dabchick) થી મોટું, પણ ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) થી સહેજ નાનું કદ.

૫. પાંખોને ખેંચે (અર્થાત્ ‘સ્ટ્રેચ’ કરે) ત્યારે તેમાં શુદ્ધ સફેદ રંગની સ્પષ્ટ હાજરી.

આ તમામ ચિહ્નોને તરત જ, અમારી સાથે રાખેલ ગ્રિમેટ, ઈન્સ્કિપ અને ઈન્સ્કિપ લિખિત ‘બર્ડ્સ ઓફ ધ ઈન્ડિયન સબકૉન્ટિનન્ટ’માં આપેલાં ચિત્ર અને વર્ણન સાથે સરખાવતાં તે શિયાળુ મોટી ડૂબકી (Rednecked Grebe) હોવા વિશે કોઈ શંકા રહી નહિ. અલબત્ત, તે પક્ષી શિયાળુ વેશમાં હોઈ, ગરદનમાં કોઈ પ્રકારના લાલાશ પડતા રંગનો અભાવ હતો.

નવાઈની વાત એકે, થોળ જેવા, રક્ષિત જળાશયમાં, આ વિરલ ડૂબકી, અમારા અભ્યાસ દરમિયાન કદી જોવા મળી નહોતી ને આવા, ગામની નજીક આવેલા, માણસની ખલેલથી ભરપૂર એવા ગામ-તળાવમાં તે હાજર હતી !

□ આડેસર નજીક મોટાં હંજ

તા. ૩૧-૮-૨૦૦૦ના રોજ રાધનપુરથી આડેસર જતાં, આડેસર પહેલાં જે વિસ્તારમાં કચ્છનું મોટું તથા નાનું રણ મળે છે, ત્યાં હજારેકની સંખ્યામાં મોટાં હંજ (Greater Flamingo) જોવા મળ્યાં.

આડેસર પાસે નાના રણની ઉત્તર તરફની ટોચ સાંકડી ડોક જેવી ભૂપૃષ્ઠીય રચના દ્વારા મોટા રણને જોડાય છે. આડેસર થઈને સામખિયાળી જતો રાજ્ય ધોરીમાર્ગ, બે રણના આ સાંકડી ડોક જેવા જોડાણને કાપતો પસાર થાય છે. અમે આ ધોરીમાર્ગ પરથી પસાર થતાં, આ પક્ષીઓ, નાના રણના ભાગમાં જોયાં. ઉલ્લેખનીય છે કે, નાના રણના ભાગ તરફ પાણી હતું, જ્યારે મોટા રણના ભાગમાં ગેરહાજર હતું. સમય સવારનો નવેક વાગ્યાનો હશે.

આડેસર સિવાય, બનાસકાંઠાના સાંતલપુર તથા પાટણ જિલ્લાના રાધનપુર વિસ્તારોમાં આ પ્રવાસ દરમિયાન, વિવિધ જળાશયો પર પ્રવાસી પાણીનાં પક્ષીઓનું આગમન થયેલું નોંધ્યું. ૧-૯-૨૦૦૦ના સવારે નાંદા બેટ પાસેના જળાવાવિત ક્ષેત્ર પાસે ઉપ ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) આકાશમાં ચકરાવા લેતી જોઈ. સ્થાનિક માછીમારોએ કહ્યું કે, “આ પેણો આ શિયાળે અહીં પ્રથમ વખત દેખાઈ છે.” જો કે, ૧લી સપ્ટે. સુધી કુંજ (Common Crane) કે કરકરા (Demoiselle Crane) ક્યાંય દેખાયાં ન હતાં.

□ ગરામડીના તળાવ પર કાળી વાબગલી

તા. ૩૧-૮-૨૦૦૦ની સાંજે બનાસકાંઠા જિલ્લાના સાંતલપુરથી આશરે ૫ કિ.મી. દૂર આવેલા ગરામડી ગામના તળાવની મુલાકાત લેવાનો

મોકો મળ્યો. તળાવ પાણીથી છલોછલ ભરેલું હતું અને સખત પવનની અસર હેઠળ પાણીની સપાટી પર ખાસ્સી લહેરો ઊઠી રહી હતી.

અહીં ૨૫-૩૦ જેટલી વાબગલીઓ (Terns) પાણીની સપાટી પર ઊડી રહી હતી. ઊડતાં ઊડતાં, હવામાંથી પાણીની સપાટી પર પડતું મૂકીને તેઓ પાણીમાંથી શિકાર પકડવામાં પ્રવૃત્ત હતી. સમય સાંજનો છએક વાગ્યાનો હતો.

પ્રથમ નજરે તો આ બધી કાશ્મીરી વાબગલીઓ (Whiskered Tern) જણાતી હતી, પરંતુ થોડી આશંકા હતી કે, કાશ્મીરી તથા શિયાળુ પહેરવેશમાં કાળી વાબગલીઓ (Black Tern) સાથે સાથે હોઈ શકે. શરૂઆતમાં આ વાબગલીઓ દૂર હોવાથી દૂરબીન દ્વારા પણ ખ્યાલ ન આવ્યો પણ, તેમાંની એક, અમે ઊભા હતા તે કાંઠા તરફ આવી અવરજવર કરવા માંડી. ૪-૫ ફૂટ દૂરથી દૂરબીનથી જોતાં કાશ્મીરી વાબગલીના કદની આ વાબગલીનો શરીરનો રંગ ભૂખરા અને ઝાંખા કથ્થઈમિશ્રિત સફેદ હતો. વધુ ઝીણવટથી કહીએ તો, તેની પીઠ પર મેલો કથ્થઈ, પાંખોના ઉપરના ભાગે આછા કથ્થઈ અને ભૂખરા રંગની ડાઘાડૂધીવાળો સફેદ તથા પેટાળ અને શરીરના નીચેના અન્ય ભાગે શુદ્ધ સફેદ હતો. માથા પરની ટોપી તથા ચાંચ, ઘાટા કાળા રંગનાં હતાં. પગનો રંગ પણ કાળો જણાતો હતો.

કાળી વાબગલીને શિયાળુ પહેરવેશમાં ચોક્કસપણે ઓળખવાની નિશાની એટલે પાંખના મૂળમાંથી (ખભા પાસેથી) પેટ તરફ લંબાતો કાળાશ પડતા રંગનો ડાઘો (smudge). થોડુંક ધ્યાનથી જોતાં, ઉપર વણવેલી વાબગલીમાં આ ચિહ્ન સ્પષ્ટપણે જોવા મળ્યું. આથી, નિરીક્ષણ હેઠળની વાબગલી, કાળી વાબગલી હોવા વિશેની શંકા રહી નહીં.

બીજે દિવસે સવારે આશરે ૮-૩૦ વાગ્યે અમે ફરીથી ગરામડીના તળાવ પર ગયા. કુલ ૨૫ વાબગલીઓ ગણી. આમાંથી બે વાબગલીઓ તેમના કાળા પેટાળ, કાળું માથું તથા ગાલ પરના સફેદ રંગ પરથી તેમ જ એક સરખા રાખોડી રંગની પાંખો ઉપરથી પ્રજનનવેશમાંની કાશ્મીરી વાબગલી તરીકે તરત ઓળખાઈ આવી. અન્ય વાબગલીઓમાં આવા રંગો ન હતા. તેમના પેટાળ તથા ગળા પર કાળો રંગ ન હતો, તેથી એમ જણાયું કે, આ બગલીઓ ક્યાં તો શિયાળુ વેશમાં કાશ્મીરી વાબગલીઓ કે પછી શિયાળુ વેશમાં કાળી વાબગલીઓ હોઈ શકે. (તા. ૩૦-૮-૨૦૦૦ના રોજ બનાસકાંઠા, તથા પાટણ જિલ્લાનાં અન્ય કેટલાંક જળાશયો પર શિયાળુ પહેરવેશમાં, કાશ્મીરી વાબગલીઓ જોવા મળી હતી.) કાલની માફક જ ત્રણ-ચાર વાબગલીઓ ઊડતી ઊડતી કાંઠા નજીક આવી પહોંચતાં તેમનામાં શિયાળુ પહેરવેશમાંની કાળી વાબગલીના આગળ જણાવ્યા પ્રમાણેનાં ચિહ્નો જોવા મળ્યાં. આમ ત્રણ-ચાર વાબગલીઓ ચોક્કસ પણે કાળી વાબગલીઓ હતી તેમ કહી શકાય.

એક વાત, આ પરથી ચોક્કસ ફલિત થાય છે કે, ગુજરાતમાં કાળી વાબગલી તેના શિયાળુ પહેરવેશમાં જુલાઈ-ઓગષ્ટના ગાળામાં આવે છે. વૈયાં (Rosy Pastor) તથા કાબરા પિદા (Pied Chat) ની જેમ, તે વહેલું પ્રવાસી (early migrant) હોવાની શક્યતા છે. આ પહેલાં જુલાઈ ૧૯૯૮માં, આરેસર અને નાંદાબેટ વચ્ચે આવેલા જળપ્લાવિત ક્ષેત્ર પર આ વાબગલી જોઈ હતી. ૧૯૯૧માં અમદાવાદની વસ્ત્રાપુરની તલાવડી પર તથા ત્યાર બાદ, થોળ પક્ષી અભયારણ્ય ખાતે, સાણંદના રસ્તે આવતા ગોરજ ગામ ખાતેની ફતેહવાડી નાળ પર, તેમજ સપ્ટે.- ઓક્ટો. દરમિયાન નળસરોવર ખાતે કાળી વાબગલી જોયેલી હતી.

કાળી વાબગલી (Black Tern) ની એક નજીકથી તસવીર (close-up) લેવાની તાતી જરૂરિયાત જણાય છે.

નાંદાબેટ પાસે જળહળ (Indian Skimmer)

૧-૯-૨૦૦૦ના રોજ, સવારે ૯-૦૦ વાગ્યે આરેસરથી નાંદા બેટની વચ્ચે આવેલા જળપ્લાવિત ક્ષેત્રના એક ખૂણે, કિનારા પાસે, માછીમારોની વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી. અહીં ચાળીસેક કેચીપૂંછ વાબગલીઓ (Indian River Tern) જોવા મળી. ઘણે દૂર, ત્રણ મોટા કદની 'વાબગલી' ૨૦Xના દૂરબીનથી જોઈ. ધ્યાનથી જોતાં, તેમની નારંગી-લાલ રંગની લાંબી ચાંચ, નીચેની તરફ વળેલી (downcurved) લાગી. વળી, બેઠેલી સ્થિતિમાં પૂંછડી પરથી કમાનાકારે ઘણી બધી લંબાતી પાંખો જોતાં સ્પષ્ટ થયું કે, તે મોટી વાબગલી (Caspian Tern) નહીં, પણ જળહળ હતાં. નીચેના ભાગે(પેટાળ) સફેદ તથા ઉપરના કાળા રંગ વચ્ચેનો રંગભેદ (contrast) ધ્યાનાકર્ષક હતો. આ ચિત્ર, શ્રી લાલસિંહ રાઓલની 'પાણીના સંગ્રામી'માં આપેલા ચિત્ર સાથે આબેહૂબ મળતું હતું. પક્ષીઓને ખોરાક મેળવતાં જોઈ શકાત તો વધુ આનંદ થાત.

મેથો ડેમ (શામળાજી) ખાતે નાનાં તેજપર તથા મોટી સિસોટી બતક

તા. ૧૧-૮-૨૦૦૦ના રોજ શામળાજી ખાતેના મેથો ડેમની મુલાકાત લીધી. ૩૫ જેટલાં નાનાં તેજપર (Small Indian Pratincol) તથા ૨ મોટી સિસોટી બતક (Large Whistling Teal) જોવા મળી. બંને પક્ષીઓ નજીકના અંતરે ૭-૨૧ ના ઝૂમ દૂરબીન (binoculars) તથા ૨૦Xના (telescope) ઘોડીવાળા દૂરબીનથી જોયા. મોટી સિસોટી બતકનું મોટું ગયણા જેવડું કદ, ઊડીને આંખે વળગે તેવું હતું.

આ વિસ્તારમાં એક મોરગદમ (Crested Bunting) તથા કેટલાક મોટા પતરંગા (Bluecheeked Bea-eater) પણ હતાં.

ડૉ. કેતન ટાટુ, જયપ્રકાશ પટેલ
વૈજ્ઞાનિક / જૂનિ. ફિલ આસિસ્ટન્ટ, ગીર ફાઉન્ડેશન, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૯

ભીલવસી (જિ.નર્મદા)માં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૫-૨-૨૦૦૦ના રોજ ચાર સોનેરીભાલ હરેવા (Gold fronted Chloropsis), ભીલવસીના રસ્તા પર ગામના પાટિયા પાસે, કેસૂડાના (Butea monosperma, પલાશ, ખાખરો : ફૂલ : નારંગી-લાલ રંગના, ઋતુ : ડિસે.થી માર્ચ) ઝાડ પર બેઠેલાં જોયાં.

તા. ૭-૨-૨૦૦૦ના રોજ ગુલાબી તૂતી (Common Rosefinch), ભીલવસીનાં ખેતરમાં જોઈ. પછી તે દેખાતી ન હતી. ફરી તા. ૧૩-૯-૨૦૦૦થી દેખાય છે. સપ્ટે.માં ગુલાબી તુતીનું ટોળું અમારા ખેતરમાં, બાજરો અને જુવાર ખાવા માટે, દરરોજ આવે છે. તા. ૮-૪-૨૦૦૦ના રોજ નીલકંઠી (Bluethroat) અમારા ખેતરમાં પાણી ભરેલા કૂંડા પાસે જોયું. તે એક દિવસ અમારા ખેતરમાં રહ્યું.

જુલાઈ-ઓગષ્ટ માસ દરમિયાન નર્મદા નદીના કિનારે લગભગ પચાસેક નાનાં તેજપર (Little Pratincol)નું ટોળું જોયું. હવે નથી દેખાતાં.

તા. ૨-૮-૨૦૦૦ના રોજ લોટણ હોલું (Red Turtle Dove) જોયું. ઓગષ્ટ અને સપ્ટેમ્બરમાં તે બોલતું પણ સંભળાયું અને અમારા અગથિયાનાં (Sesbania grandiflora, સેગટો, ફૂલ : મોટાં સફેદ અથવા આછાં ગુલાબી, ઋતુ : અચોક્કસ) ઝાડ પર જોડીમાં બેઠેલું જોયું. તલિયો હોલો (Spotted Dove) અને હોલી (Little Brown Dove) અમારે ત્યાં કાયમી નિવાસ કરે છે, જ્યારે હોલો (Ring Dove) અમારે ત્યાં જોવા મળતો નથી. લોટણ હોલો અહીં આખું વર્ષ નથી રહેતો.

તા. ૧૫-૮-૨૦૦૦ના રોજ એક સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture) ઊડતું જોયું. પાંચેક વર્ષ પહેલાં, સફેદપીઠ ગીધ અમારા ખેતર પાસે જ તાડીનાં ઝાડ પર રહેતાં અને રાતવાસો કરતાં. કોઈ ઢોર મરી જાય તો તેને ખાવા માટે આવતાં, પરંતુ છેલ્લાં બે વર્ષથી હવે ગીધ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ઢોર મરી જાય તો તે ખાવા પણ આવતાં નથી.

જુલાઈ માસથી એક કે બે ચાતક અમારા ખેતરમાં જોવા મળે છે. તા. ૨૨-૮-૨૦૦૦નાં રોજ ૩ ચાતક અમારા અગથિયાનાં ઝાડ પર ઊડતાં ઊડતાં આવીને બેઠાં. છેલ્લે, ૧૦મી સપ્ટેમ્બરે, સવારમાં બે ચાતક અગથિયાનાં ઝાડ પર જોયાં.

તા. ૨૭-૮-૨૦૦૦ના રોજ સાંજે સાતેક વાગ્યે અમારી અગાશી પર અમે સૂતા હતા ત્યાં, અમારાથી પાંચ ફૂટ દૂર, એક નવરંગ (Indian Pitta) આવીને વીજળીના તાર પર બેઠું. તે પહેલાં ઓગષ્ટ માસની ૧૧મી તારીખે અમે તેને ઊડતું જોયેલું. તા. ૨૭મી પછી, છ દિવસ સુધી અમે નવરંગને ઘરની આજુબાજુ ફરતું જોયું. તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર સુધી તે અમારું મહેમાન બન્યું, પછી તે જતું રહ્યું.

તા. ૫-૯-૨૦૦૦ના રોજ અગથિયાના ઝાડ પર પીળક (Golden Oriole) અને લોટણ હોલો (Red Turtle Dove) સાથે જ બેઠેલાં જોયાં.

તા. ૬-૯-૨૦૦૦ અમારા ખેતરની બાજુમાં, લીમડાના ઝાડ પર, શ્યામશિર કશ્યો (Blackheaded Cuckoo Shrike) જોવા મળ્યો. બીજે દિવસે તેને તલના છોડ પર બેઠેલો જોયો. સાથે સાથે, તેને બોલતો પણ સાંભળ્યો. અમારા ખેતરમાં વર્ષમાં એકાદ-બે દિવસ જ તે જોવા મળે છે.

સપ્ટેમ્બર માસ દરમિયાન ચોટીલી ગંદમ (Crested Bunting) જોઈ. દરરોજ એક કે બે જોવા મળી.

તા. ૭-૯-૨૦૦૦ના રોજ કેચીપૂંછ તારોડિયાં (Redrumped Swallow) જોડીમાં, તેમનાં બચ્ચાં સાથે જોયાં. મા-બાપ, બચ્ચાંને તાર પર અને હવામાં ખવડાવતાં હતાં તે જોવાની ખૂબ મજા આવી.

જુલાઈના છેલ્લા અઠવાડિયામાં વર્ષા લાવરી (Rain Quail), આ વર્ષે પ્રથમ વાર જોઈ.

આ વર્ષે અહીં વૈયાં, ટોળાંમાં, ઓગષ્ટ માસથી જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં અમે તેનાં ટોળાં ને ટોળાં જોયા છે. રાજકોટમાં અમારા ઘરના આંગણામાં વૈયાંનો મોટો સમૂહ રોટલી ખાવા આવતો અમે જોયો છે, પણ અહીં અમે તેમને માત્ર ઊડતાં જોયા છે. જંગલમાં સમૂહમાં ઝાડ પર બેઠેલાં અને ઊડતાં જોયા છે, પરંતુ તેઓ ખેતરમાં આવીને અનાજ ખાવા ઊતરતાં નથી. આ વર્ષે વૈયાંનાં ટોળાં ને ટોળાં ખેતરમાં આવે છે અને જુવાર-બાજરો ખાવા ઊતરે છે.

૧૩મી સપ્ટેમ્બરે સાંજે લગભગ ૪૦થી ૫૦ શ્યામશિર ગંદમ (Blackheaded Bunting) અમારા ખેતરમાં બોરડીના અને પીપરના (કયું? લેટિન નામ, શક્ય હોય તો. - સં.) ઝાડ પર બેઠેલાં જોવા મળ્યાં. સાથે ગુલાબી તૂતી (India Rosefinch)નું ટોળું પણ જોયું.

આ વર્ષે પ્રથમ વાર તા. ૧૭-૯-૨૦૦૦ના રોજ એક ઘંટીટાંકણો (Hoopoe) અમારા ખેતરમાં આવ્યો. તેની પાછળ ત્રણ કાગિયાકોશી પડ્યા. થોડી વાર તે અગથિયાનાં ઝાડ પર બેઠો અને પછી ઊડી ગયો. હવે નિયમિત દેખાય છે.

ઓગષ્ટ અને સપ્ટેમ્બર માસ દરમિયાન નીલપૂંછ પતરંગા (Blue tailed Bea eater) અમારા ખેતરમાં જોવા મળ્યાં. નાનો પતરંગો (Small

Green Bea eater) તો અમારા ખેતરમાં કાયમી નિવાસ કરે છે.

સપ્ટેમ્બર માસમાં અમારા ખેતરમાંથી પસાર થતા વીજળીના તાર પર ચાપ (Indian Roller) બેઠેલું જોવા મળ્યું. તે ઊડતું ત્યારે તેના ભભકભખ્યા રંગોથી મન ખુશ થઈ જતું.

તા. ૨૭-૯-૨૦૦૦ના રોજ એક ખેતરાઉ ધાનચીડી (Tree Pipit) પૂંછડી હલાવતી, વીજળીના તાર પર જોઈ.

તરુ, સુધા, સોહાગ મહેતા
જિ. નર્મદા, ભીલવસી-૩૯૩૧૫૫

□ વડોદરામાં પક્ષીગણતરી- જાન્યુ. ૨૦૦૦

દર વર્ષની જેમ, આ વર્ષે પણ વડોદરા જિલ્લામાં, જાન્યુ. ૨૦૦૦માં પક્ષીગણતરી કરવામાં આવી હતી. આ વખતે વનવિભાગનો સહયોગ મળ્યો હોવાથી દર વર્ષ કરતાં વધારે જગ્યાએ જવાનું થયું. આ વર્ષની પક્ષીગણતરીમાં મુખ્ય બે આકર્ષણ રહ્યાં. (૧) સારસની સંખ્યામાં વધારો. બધી જગ્યા થઈને કુલ ૨૫ સારસ જોયા. દર વર્ષે ૧૦થી ૧૫ સારસ, શિયાળુ પક્ષીગણતરી વખતે મળે છે. (૨) આ વર્ષે અમારા વિસ્તારમાં પ્રથમવાર સફેદ સુરખાબ (Common Shelduck, Tadorna tadorna) જોવા મળી. ફઠી ફેબ્રુ. ના રોજ નળસરોવરની પક્ષીગણતરી વખતે આવેલા પક્ષીમિત્રો સાથે વાતચીતમાં જાણ્યું કે, તે ગુજરાતમાં ખૂબ જ અલ્પ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. (ક્યારે? ક્યાં? કેટલી સંખ્યા? - સં.)

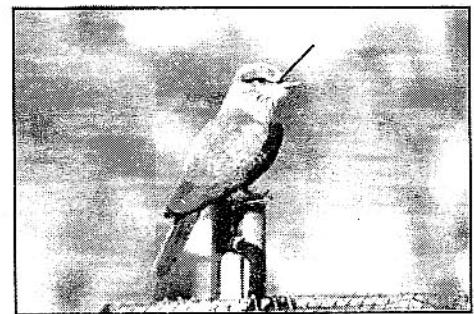
આ વર્ષે વરસાદ ઓછો થયો હોવાથી ઘણાં સિંચાઈ તળાવો પૂરા સુકાઈ ગયા હતાં અથવા તો બિલકુલ ઓછું પાણી હતું. એક, વઢવાણાના તળાવમાં પાણી સારું એવું હતું. વઢવાણાના તળાવની બે મુલાકાત થઈ. પહેલી વાર (તા.?) ૮૫૦ ગાજહંસ (Greylag Goose, Anser Anser) જોવા મળ્યા. ૫ દિવસ પછી જ તેની સંખ્યા ૧૨૨ની હતી.

જે વર્ષે ચોમાસામાં વરસાદ ઓછો થયો હોય તે વર્ષે વડોદરામાં ઊલટીચાંચ (Avocet) જોવા મળ્યાં છે. આ વખતે પણ ત્રણ જુદી જુદી જગ્યાએ જોવા મળ્યાં. આ ઉપરાંત વિવિધ બતકોની સંખ્યા પણ વધારે હતી. નર્મદાની મુખ્ય નહેરમાં એકઠાં થયેલા પાણીમાં પણ વિવિધ બતકોની હાજરી હતી. (ગણતરી દરમિયાન મુલાકાત લીધેલી જગ્યાઓનાં નામ, તારીખ, પક્ષીની જાતિ તથા સંખ્યાની વિગતો હજી વધુ ઉપયોગી થશે. - સં.)

ડૉ. ગીતા પડતે

અધ્યાપક, પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગ, એન.એસ. યુનિ., વડોદરા-૩૯૦૦૦૨

□ ચાસની ચાંચ

રબા ભટ્ટ

ભુજથી ત્રીસેક કિ.મી. દૂર, કેરા નામના ગામમાં પુરાતત્વખાતા દ્વારા રક્ષિત, એક શિવમંદિર છે. શિવમંદિરના શાંત વાતાવરણમાં, વીસેક ફૂટ દૂર, એક દીવાબતીના થાંભલા પર, મેં ચાસ (Indian Roller)ને બેઠેલું

જોયું. હું ચાર ફૂટના અંતર જેટલું નજીક ગઈ, પણ તે ઊડ્યું નહીં. વધારે નજીક જતાં ખ્યાલ આવ્યો કે, તેની ચાંચનું ઉપરનું જડબું (upper mandible) તૂટેલું છે તથા તેના જમણા પગમાં પણ કશી તકલીફ છે. ચાસ ભોજન કઈ રીતે લઈ શકતું હશે ?.

રક્ષા ભટ્ટ

સી-૧૧૦૫/૬, કાળિયાબીડ, ભાવનગર- ૩૬૪૦૦૨

□ કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

⇒ ઋતુના પ્રથમ પ્રવાસી

અબલખ (Oyster Catcher)	અકરી (Akri)નો દરિયાકિનારો	૨	૨૬-૮-૨૦૦૦
મોટો કાબરો પિદો (Pied Chat)	તેરા (તા. અબડાસા)	૨	૨૫-૮-૨૦૦૦
ધંટી ટાંકણો (Hoopoe)	મુંદ્રા અને લુણી વચ્ચે	૧	૨૫-૮-૨૦૦૦
કાશ્મીરી ચાસ (European Roller)	માંડવી અને મુંદ્રા વચ્ચે તથા સાંધીપુરમ્ અને નલિયા વચ્ચે	૪	૨૫-૮-૨૦૦૦
દરિયાઈ તુતવારી (Terek Sandpiper)	અકરી નજીક દરિયાકિનારો (તા. અબડાસા)	૨	૨૬-૮-૨૦૦૦

⇒ તા. ૨૫-૮-૨૦૦૦ના રોજ નવીનાબ-કાંડાગરા (તા. મુંદ્રા) પાસે ૧ ચાતક જોયો.

⇒ ૨૫-૮-૨૦૦૦ના રોજ નલિયા-માંડવી વચ્ચે ૧૦ અને ૨૭-૮-૨૦૦૦ના રોજ સાંધીપુરમ્-નલિયા વચ્ચે ૪ લોટણ હોલા (Red Turtle Dove) જોયા. આ પક્ષી ચોમાસા દરમિયાન આવે છે, ત્યારે સારી સંખ્યામાં હોય છે. પછી તેની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. કદાચ તે સ્થાનિક પ્રવાસી છે. અહીં પ્રજનન પણ કરે છે.

⇒ અબડાસા તાલુકાના ઘાસિયા વિસ્તારમાં ૬ થી ૭ ખડમોર (Lesser Florican)ના સમાચાર છે. હું જઈ શક્યો નથી.

⇒ તા. ૨૩-૧૨-૨૦૦૦ના રોજ ભુજના હમીરસર તથા બાજુના છતરડી તળાવમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. મારી સાથે ત્રિલોચના છાયા, રમેશ રાહોડ તથા ઈબ્રાહીમ દરવાડિયા હતાં. પક્ષીઓમાં, ૩૦૦ ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican), ૪ રાખોડી પેણ (Dalmatian Pelican), ૧૫૦ રાખોડી કારચિયા (Common Pochard), ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern) ઉપરાંત, અન્ય વિવિધ બતકો(ducks), કાદવ ખૂંદનારાં (waders),- ૩ વગેરે જોયાં.

⇒ તા. ૨૫-૧૨-૨૦૦૦ના રોજ છારી ઢંઢ ખાતે ૫૦૦૦ + નાનાહંજ (Lesser Flamingo), ૫૦૦૦ + કાળીપૂંછ ગડેરા (Blacktailed Godwit), ૨ નીલશિર (Mallard), ૫૦૦ કુંજ (Common Crane), ૧ દેશી ગડડ(એટલે કયું? - સં.)વગેરે જોયાં.

⇒ છારી ઢંઢની મુલાકાત

કચ્છમાં ચારેબાજુથી દુકાળની ભીંસ વધી રહી છે. મોટા ભાગનાં જળાશયો, તળાવો, ડેમ વગેરે પાણીવિહોણાં છે, એટલે પક્ષીઓએ છારી ઢંઢ પર પોતાનો અણી જમાવ્યો છે. જો કે, છારી ઢંઢમાં પાણી ખારું થઈ ગયું છે, છતાં ખારું પાણી સહન કરનારાં પક્ષીઓનો અહીં મેળો જામ્યો છે. પાણી ઝડપભેર સુકાતું હોઈ, આ મેળો બે માસ સુધી ચાલે તેવી શક્યતા છે.

તા. ૧૯-૧૧-૨૦૦૦ના રોજ મેં છારીઢંઢ (Chhari Dhandh)ની મુલાકાત લીધી. મારી સાથે, શ્રી વસંતગિરિ ગોસ્વામી હતા. મેં જોયેલાં અગત્યનાં પક્ષીઓ નીચે મુજબ છે.

કાળો રાતાપગ (Dusky Spotted Redshank)-૧, સફેદ ઢોંક (White Stork)-૨, ગુલાબીપેણ (Rosy Pelican) - ૨૦૦૦+, ચોટીલી પેણ (Dalmatian Pelican) -૭ (ઉપરાંત ૩૦ની સંખ્યામાં ફુલાય રખાલથી છારી ઢંઢ તરફ ઊડતાં), નાનાં તથા મોટાં હંજ (Lesser and Greater Flamingo) ૨૦૦૦+, શ્વેતપૂંછ ટિટોડી (Whitetailed Lapwing)-૧, કાળીપૂંછ ગડેરા (Blacktailed Godwit)-૩૦૦૦+, વાધોમડી (Slenderbilled Gull)-૨૦. આ ઉપરાંત, હજારોની સંખ્યામાં બતકો તથા કાદવ ખૂંદનારાં પક્ષીઓ હતાં.

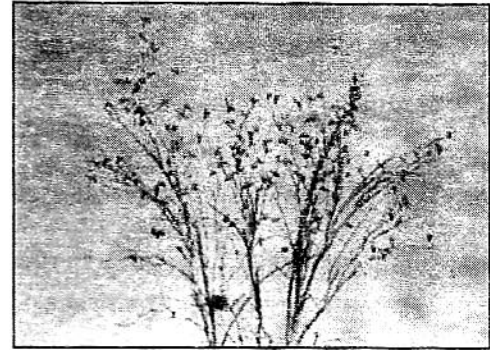
જમીન પરનાં તથા ઝાડ પર વિચરનારાં પક્ષીઓમાં, મોટો ધોળવો સુમ્મસ (Steppe Eagle)-૨ (ફુલાય રખાલ પર ઊડતાં), શ્યામકંઠ રણપિદો (Desert Chat), ઊજળો પિદો (Isabeline Chat), મેંદિયો પિદો (Stone Chat), રણ શ્વેતકંઠ (Desert Warbler) વગેરે જોયાં.

તા. ૨૬-૧૧-૨૦૦૦ના રોજ છારી ઢંઢ પર સૂચસ્તિ પછી રોકાવાનું થયું. અહીં કુંજ (Common Crane) રાતવાસા (roosting) માટે આવે છે. સાંજે ૫-૦૦ થી ૬-૪૫ સુધી, જ્યાં નજર કરો ત્યાં કુંજનાં ટોળેટોળાં ઉતરતાં જોવા મળ્યાં. આશરે ૨૦૦૦૦+ જેટલી કુંજ ગણી. ખૂબ જ આકર્ષક દૃશ્ય હતું.

શાંતિવાલ વડુ,

જૂનાવાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ- ૩૭૦૦૨૦

□ શું હરિયલ (Yellowlegged Green Pigeon) પ્રવાસી પક્ષી છે ? સામાન્યવત્ અમારા વિસ્તારમાં ભાગ્યે જ જોવા મળતાં હરિયલ, ગયા શિયાળે, ડિસે. મહિનામાં (વર્ષ : ૨૦૦૦) જોવા મળ્યાં. એક સવારે

દેવજીભાઈ ધામેચા

અહીંના અભયારણ્યના અધિક્ષક, શ્રી બાબીના ફળિયામાં, એક બિલકુલ સૂકા વૃક્ષ ઉપર ૧૬૦ હરિયલ, પાંદડાંની જેમ જોવા મળ્યાં ! બહુ ઊંચા સુરક્ષિત વૃક્ષ ઉપર ત્રણ કલાક આરામ લીધા બાદ અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

દેવજીભાઈ ધામેચા

'દેવકૃપા', જન પ્લોટ, પ્રાંગણા -૩૬૩૩૧૦

□ હરેવાની છેતરપિંડી !

તા. ૩-૧૧-૨૦૦૦ના રોજ ડાંગ જઈ આવ્યો. સુહાગણ (Malabar Trogon), મોટો કશ્યો (Large Cuckoo Shrike), સીટીમાર લેલા (Scimitar Babbler), તરવરિયો માખીમાર (Greyheaded Flycatcher), ટપકીલો લક્કડખોદ (Heartspotted Woodpecker), તથા અન્ય પક્ષીઓ જોયાં.

સવારે શિબિરના સ્થળથી દૂર, પક્ષીઓના અવાજનું 'રેકોર્ડિંગ' કરી રહ્યો હતો. દૂરથી એક સાગ (Tectona grandis, મોટાં પાન ધરાવતું, મોટું, પર્ણપાતી વૃક્ષ, ફૂલ : ઝીણાં, સફેદ, ઋતુ : જુલાઈ-સપ્ટે.)ના ઝાડ

ઉપરથી મધિયા (Honey Buzzard) નો અવાજ આવ્યો, ખુશ થઈ ગયો. દૂરબીનથી જોયું પણ કાંઈ દેખાયું નહીં. નજીક ગયો. અવાજ આવતો હતો પણ પક્ષી દેખાતું ન હતું. દૂરબીન વડે ઝાડ પર નજર ફેરવતા, એક સોનેરીભાલ હરેવા (Goldfronted Chloropsis) ઉપર નજર પડી. તે મધિયાના અવાજની નકલ કરતું હતું ! પક્ષીના અવાજનો અભ્યાસ હોવા છતાં મને છેતરી ગયું. આજુબાજુ ક્યાંય મધિયો ન હોવા છતાં, હરેવો તેના અવાજની નકલ કરતો જોઈ નવાઈ લાગી.

મુકેશ ભટ્ટ

૧૦૧, સારસ, ધરતી એપાર્ટ.ની બાજુમાં, સીટીલાઈટ રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૭

□ ગુજરાતમાં કાળીપીઠ સોનેરી લકડડખોદ (Blackbacked Woodpecker) અને મોટીપૂંછ દશરથિયા (Longtailed Night jar) નો વ્યાપ, અવલોકન અને પ્રશ્નો

કાળીપીઠ સોનેરી લકડડખોદનો વ્યાપ શ્રી લાલસિંહ રાઓલે દક્ષિણ ગુજરાતનાં જંગલોમાં બતાવેલો છે. શ્રી સલીમ અલીએ 'પિકટોરિયલ ગાઈડ'માં તેને પૂર્વ ગુજરાત સુધી જોવા મળે છે, તેમ જણાવ્યું છે, જેની સાથે ટ્રીમેટ ઈત્યાદિનું 'Birds of Indian Subcontinent' સહમત છે.

મેં બાકોરના જંગલમાં (જિ.પંચમહાલ), જાંબુઘોડા અભયારણ્યમાં (જિ.વડોદરા) તથા રતનમહલ અભયારણ્યમાં (જિ.પંચમહાલ) આ પક્ષી જોયેલું છે. આ જ રીતે, ડૉ. બકુલ ત્રિવેદીએ આ પક્ષી, વીરેશ્વર (તા.સા.કાં., શ્રી લાલસિંહ રાઓલ સાથે આશરે બે વર્ષ પહેલાં) તથા જાસોર અભયારણ્યમાં (જિ.બ.કાં., શ્રી ઉદય વોરા સાથે તા. ૧૪-૧-૨૦૦૦ના રોજ) જોવાનું જણાવેલું છે. હવે મને પ્રશ્ન એ થાય છે કે, શું આ પક્ષીની સૂરપાણેશ્વર તથા ડાંગ-વાંસદાનાં જંગલોમાં નોંધ થયેલી છે ? આ સિવાય, ગીર કે બરડામાં કોઈ નોંધ છે ?

એ જ રીતે, મોટીપૂંછ દશરથિયાનો અવાજ મેં રતનમહલ અભયારણ્યમાં સાંભળ્યો છે. મેં આ અવાજ BNHSની પક્ષીઓના અવાજની કેસેટમાંથી બરાબર સાંભળીને સરખાવ્યો હતો. આ પહેલાં 'વિહંગ'ના સળંગ અંક ૧૦માં વલસાડના ડૉ. પીયૂષ પટેલે ગીરમાં, મોટીપૂંછ દશરથિયું જોયું હોવાની શંકા વ્યક્ત કરી હતી. આ પક્ષીનો ગુજરાતનાં પક્ષીઓની યાદી (Checklist) માં સમાવેશ નથી. ટ્રીમેટની 'Birds of Indian Subcontinent' માં આ પક્ષીનો વ્યાપ મધ્યભારતમાં પૂર્વ મધ્યપ્રદેશ સુધી જ હોવાનું જણાવ્યું છે.

આવાં ઘણાં પક્ષીઓ તથા પક્ષીસમૂહોના વ્યાપ તથા તેમાં સમયાંતરે થતા ફેરફારોથી આપણે અજાણ છીએ. ગુજરાતના અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકો દ્વારા થતી છૂટી છવાઈ નોંધને ગણતરીમાં લઈને, આ પક્ષીઓના વ્યાપ તથા તેમાં થતા ફેરફારોનો આપણે નવેસરથી અંદાજ મેળવી શકીએ. 'વિહંગ' દ્વારા આવી મોજણી શક્ય છે ? એક પછી એક વિવિધ પક્ષીઓની, જુદા જુદા વિસ્તારોમાં, પક્ષીનિરીક્ષકો દ્વારા થયેલી નોંધ મંગાવી શકાય અને પછી તે જાતિનો ગુજરાતમાં વ્યાપ બતાવવા નક્કશા તથા નોંધ કરી શકાય. આ જ પદ્ધતિથી સમયાંતરે પુન : સંકલન તથા સુધારા કરી શકાય.

પ્રણવ ત્રિવેદી

૧૮, સુકોમલ ફ્લેટ, રામદેવનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

□ ભાવનગરમાં કુંજનું આગમન
કુંજ (Common Crane) તથા કરકરા (Demoiselle Crane),

ભાવનગર ખાતે આવી ગયા છે. શ્રી વિશુભા રાઓલે તેમને તા.૧-૯-૨૦૦૦ના રોજ ભાવનગરની ક્ષિતિજે જોયા. મેં તા. ૧૫-૯-૨૦૦૦ના રોજ બપોરના સમયે તેમને જોયા તથા સાંભળ્યા.

ચાંદની રાત્રે મેં ચાતક (Piedcrested Cuckoo), બપૈયા (Hawk Cuckoo), ચકવા (Stone Curlew), મોર, કાગડા, ટિટોડીને ઘણી વાર સાંભળ્યા છે, પણ તા. ૧૫-૯-૨૦૦૦ના રોજ મેં મધ્યરાત્રિએ પ્રથમ વાર હોલા (Ringed Dove) ને એક મિનિટ સુધી બોલતો સાંભળ્યો.

નવનીત ભટ્ટ

પ્લોટ-૨૪, બ્લોક-બી, બેન્ક સોસાયટી, એરોડ્રોમ રોડ, ભાવનગર- ૩૬૪૦૦૧

ટચુકડી નોંધ

* નિયમિત રીતે ગીર, પૂર્વ વિભાગમાં જુદા જુદા વિસ્તારોની મુલાકાત લેવાનું બને છે. તા. ૮-૮-૨૦૦૦ના રોજ તુલસીશ્યામ - ભીમચાસ થઈને હડાગા રેન્જમાં જવાનું થયું હતું. ત્યાં એક રાજગીધ (King Vulture) જોવા મળ્યું.

અજીત ભટ્ટ

યોગીજીનગર, રેલવે સ્ટેશન સામે, ધારી, જિ.અમરેલી-૩૬૫૬૪૦

* છેલ્લા બે- ચાર દિવસથી, અમારા ઘરની પાછળ આંબાના ઝાડની ડાળી ઉપર સવારના ૮-૩૦ થી ૯-૩૦ના અરસામાં દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) દેખાય છે. બચ્ચું હોય તેવું લાગે છે. બચ્ચું છે એટલે માળો આ વિસ્તારમાં જ હોવો જોઈએ. આવા રહેણાંક વિસ્તારમાં દૂધરાજનો માળો હોઈ શકે ?

એ.કે.દેસાઈ

૧૨, દક્કી ગલી, જી.એન.એફ.સી ટાઉનશીપ, ભરૂચ-૩૯૦૨૧૫

* આ વર્ષે (તારીખ ?- સં.) ભાવનગરના 'ટાઉનહોલ'ની નજીકના જૂના અને ઘટાદાર વૃક્ષના થડની બખોલમાં (કયું વૃક્ષ ?- સં.) ચીબરીએ (Spotted Owlet) બે થી ત્રણ બચ્ચાંને જન્મ આપ્યો. બખોલના દ્વાર પાસે બેસીને ચીબરી આવતા-જતા લોકોને ધારીને જોતી ! બખોલ લગભગ ૧૫ ફૂટ ઊંચે હશે.

રશા ભટ્ટ

સી-૧૧૦૫/૬, કાળિયાબીડ, ભાવનગર- ૩૬૪૦૦૨

* તા. ૩૦-૮-૨૦૦૦ના રોજ સવારે ૮-૩૦ વાગ્યે, રાધનપુર શહેર વચ્ચેના પટણી દરવાજા પાસે આવેલા એક વિશાળ આંબલીના ઝાડ પર ૪ સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture) બેઠેલાં જોવા મળ્યાં. સંભવતઃ એક માળો પણ હતો.

ડૉ. કેતન ટાટુ, જયપ્રકાશ પટેલ

વૈજ્ઞાનિક/જી.ફિલ્ડ આસી./ગીર ફાઉન્ડેશન, ઈન્દ્રોડા પાર્ક, ગાંધીનગર

* '૮૯-૨૦૦૦ના શિયાળામાં ભુજના હમીરસર તળાવમાં ઠીક ઠીક મોટી સંખ્યામાં પેણ (Pelican) જોવા મળી (કઈ ? કેટલી સંખ્યા ? - સં.). ભુજનું હમીરસર તળાવ એટલે શ્રી રાવ લખપતજીની છતરડીવાળો વિસ્તાર, જે પુરાતત્વખાતાનો છે. હમીરસર તળાવની દિવાલ સતત વાહનવ્યવહારવાળા મુખ્ય રસ્તાને અડીને આવેલી છે. રીક્ષાચાલકો અને ખટારાના ચાલકો પોતાનાં વાહનો સાફ કરવા આવે છે. તેઓની આ સાફ-સફાઈ પક્ષીઓ માટે કેટલી નુકશાનકારક હશે ?

રશા ભટ્ટ

સી-૧૧૦૫/૬, કાળિયાબીડ, ભાવનગર - ૩૬૪૦૦૨

સારસ વૉચ

* સારસ અવલોકન નોંધ

તા. ૨૧-૮-૦૦ના રોજ થાનગઢથી વાંકાનેરના રસ્તા પર, થાનથી ૬ કિ.મી. દૂર, જમણી બાજુએ આવેલી એક તલાવડી પાસે સારસની જોડ જોઈ. નજીકમાં સારસનો માળો જોયો. ઈંડું ફૂટી ગયેલું હતું. બચ્ચું જોવા ના મળ્યું.

કિશોરચંદ્ર રાવળ

જૂના બસસ્ટેન્ડ, બ્રાહ્મણ ભોજનાલયની બાજુમાં, મુળી-૩૬૩૫૧૦

૩૦-૧-૨૦૦૦	કરાડ ડેમ (જિ. પંચમહાલ)	૩
૨૦-૧-૨૦૦૦	ડેમલી તળાવ (જિ. પંચમહાલ)	૨
૨૩-૧-૨૦૦૦	રતનપુર તળાવ (જિ. પંચમહાલ)	૩

સુનીલ પુવાર

R. F. O., ગોધરા

અંજારથી R. F. O., મહેશભાઈ ત્રિવેદીનો ફોન હતો. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે નિંગાળમાં ત્રણ સારસ છે. (૧૨-૮-૦૦)

અધિન પાંમલ

પાંમલ જવેલર્સ, વોકળા ચોક, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

* સારસ બચાવવા શું થઈ શકે ?

'ગીર ફાઉન્ડેશન', ગાંધીનગર દ્વારા 'સારસ જાળવો-જનજાગૃતિ

અભિયાન' હેઠળ, લોક-સંપર્ક દરમિયાન, મોડાસર ગામ, તાલુકો સાણંદના રહેવાસી શ્રી જી. વ. ભ. ઈ. પોચાભાઈ સોલંકી દ્વારા સારસ (ડાઘા) માટે, તેમની ખેત-તલાવડીમાં ખાસ વ્યવસ્થા કર્યાનો કિસ્સો ધ્યાનમાં આવ્યો.

૩૫ વર્ષના શ્રી જીવાભાઈ માત્ર ચાર ચોપડી ભણેલા છે તથા

છેલ્લાં બે વર્ષથી પ્રજ્ઞાયક્ષુ છે. પહેલાં તેમના ખેતરની ખેત-તલાવડીમાં સારસ બેલડી દર વર્ષે નિયમિત માળો કરતી, પરંતુ ૩-૪ વર્ષ સળંગ તેમના ખેતરમાં સારસ બેલડીએ માળો ન કરતાં જીવાદાદા દુ:ખી થયા. સારસને ફરીથી આમંત્રિત કરવાના પ્રયત્નરૂપે તેમણે પોતાના ખેતરની વચ્ચે આવેલી ખેત-

તલાવડીમાં દોઢથી બે ફૂટ ઊંચો માટીનો ટીમ્બો (mound) તૈયાર કરાવ્યો.

આ વર્ષે (જૂન, ૨૦૦૦) જીવાદાદાની મહેચ્છાને પૂરી કરવા એક સારસની જોડીએ તેમણે બનાવેલી જગ્યાએ માળો બાંધવાની શરૂઆત કરી. ઓગસ્ટ-૨૦૦૦ની મધ્યમાં તેમાં બે ઈંડાં મુકાયાં. સાંપે. ૧૦ થી ૧૨ તારીખ દરમિયાન, એક બચ્ચું બહાર આવ્યું. બીજાનું સેવન ચાલુ હતું.

પુત્રો દ્વારા, સારસના પ્રજનનની વિગતો જાણી જીવાદાદા ખૂબ ખુશ થયા. તેમના કહેવા પ્રમાણે, સારસ ખેતીના પાકને નુકસાન કરે છે, તે વાત ખોટી છે. કદાચ સામાન્ય નુકસાન થાય તો પણ તેની હાજરીને લીધે તીડ/જીવાતથી પાકને નુકસાન થતું અટકે છે અને કુદરત પણ રાજ થાય છે.

'જન-જાગૃતિ અભિયાન' દરમિયાન, જીવાદાદાના આ કિસ્સા પરથી ગ્રામજનોને, સારસને ખેતરમાં માળા કરવા દેવા તથા સાચવવા માટે આહવાન આપવામાં આવ્યું છે.

હેમંત સુથાર

૬૧/૧, ૫ ટાઈપ, સેક્ટર-૨૩, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૩

* ઓછા વરસાદથી અસરગ્રસ્ત, સારસનું પ્રજનન

નબળા ચોમાસાએ સતત બીજા વર્ષે પણ આપણો કેડો ન મૂકતાં કડી તાલુકાના જે વિસ્તારમાં અમે સારસના માળાની નોંધ રાખીએ છીએ, ત્યાં સારસનું પ્રજનન ખરાબ રીતે અસરગ્રસ્ત બને તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

થોળની આસપાસ આ અસર સવિશેષ હતી કારણ કે, અહીં સામાન્ય રીતે ડાંગરનો પાક લેવાય છે, પણ વરસાદની અછતને લીધે ડાંગરનો પાક અધવચ્ચે જ પડતો મૂકી એરંડાનું વાવેતર થયું. ડાંગરનો પાક અસરગ્રસ્ત થયો અને સાથે સાથે સારસનું પ્રજનન પણ. આ વસ્તુ એ દર્શાવે છે કે, સારસનું પ્રજનન, ડાંગરના પાક ઉપર કેટલું નિર્ભર છે, ખાસ કરીને નામંશેષ થતાં કુદરતી તળાવોને ધ્યાનમાં લઈએ તો !

વરસાદ ઓછો આવે એટલે એનો અર્થ એ કે, સારસના માળાને પાણીને લીધે જે એક કુદરતી રક્ષણ મળે છે તેમાં વિક્ષેપ આવવો. પાણીના રક્ષણાત્મક અંતરાયમાં વાંધો આવે તો માળા ખુલ્લા થઈ જાય અને સહેલાઈથી શિકારનો ભોગ બને. ખરેખર તો પ્રજનન વિસ્તારોમાં પાણીનું પ્રમાણ, સારસની પ્રજનન પ્રક્રિયામાં નિર્ણયાત્મક ભાગ ભજવે છે. પાણી ઓછું હોય તો સારસની જોડી પોતાની સરહદ નક્કી કરવા છતાં, માળો જ ન કરે તેવું પણ બને.

ખેતીપ્રધાન માળખામાં પાણી સૌથી અગત્યની જરૂરિયાત છે અને પાણીની અછત હોય તો ખેડૂતો તથા અન્ય સૌ (પશુપંખી-સજીવસૃષ્ટિ, જેઓનો પણ પાણી ઉપર કુદરતી અધિકાર છે) વચ્ચે, અગૂક વર્ષણ થવાનું જ અને જ્યારે માનવી અને પશુ-પંખી વચ્ચે ઘર્ષણ થાય ત્યારે આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે વિજય કોનો થવાનો અને લુપ્ત કોણ થવાનું ! સારાંશ સખેદ એ જ કે, આ વર્ષે ચોમાસું જેટલું ખરાબ ગયું તેટલું જ નબળું સારસનું પ્રજનન રહ્યું.

કંદર્પકાંદજી

૧૦, સારથી રો હાઉસ, ડાઈવ-ઈન રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨

Brief notes on the nest sites of Sarus around Thol

Kandarp Kathju

Site No.	Site	Remarks
1	Natural 'talawadi' surrounded by fields - mostly paddy.	Successful incubation; chicks led into the fields as talawadi totally dry. Current status unknown.

2	Village Gauchar land which transforms itself to a lovely picturesque wetland and host to several waterbirds, including all four resident ducks.	The deluge at the start of the monsoon meant that the water level was too high for nesting and later due to the lack of rains, with water being drained for agriculture, the water was not enough which resulted in birds not nesting at all.
3.	Natural marshes/paddy cultivation.	As above (Site 2) - these two sites having very similar status.
4.	Natural marsh on the edge of paddy cultivation.	Two eggs were laid but disappeared about 20 days later. Cause for this disappearance of eggs from the nest could not be known.
5.	Small natural 'talawadi' close to a large pond,	Two eggs laid, successfully incubated. Only one chick seen later and with drying up of talawadi, birds would wander with the chick between jowar fields and the water pond some 500 mtrs. from the original site. Chick seen with adults till about a month and a half after hatching but current status must be put as 'unknown' as the chick has not been spotted since a fortnight.
6.	Natural 'talawadi' in a paddy cultivation.	Two eggs successfully incubated as experienced last year difficult to track chicks at this site and only periodic sightings made.
7.	'Pali' dividing natural 'talawadi' and paddy fields.	Last year's success not repeated as eggs not seen on nest some 15 days after laying. Reason not ascertained.
8.	Small 'talawadi' in the middle of paddy cultivation.	Pair present throughout but no nesting took place. Possible reason being the extreme water levels during the season and also it was noticed that the resident farmer was not keen on birds nesting again at his place.
9.	Natural wetland	One of the two eggs hatched successfully. Water at this site lasted longer as no drainage took place this year. Also presence of water provides that vital shelter for the survival of the chick.
10.	Small pond in the middle of cultivation.	Despite presence of birds no nesting took place. Especially since nestings successful in earlier years, the most plausible reason could be the variance in water level, which prevented the birds from nesting.
11.	Natural 'talawadi' in the middle of paddy cultivation.	Both eggs successfully hatched. Good paddy crop in this particular area meant food and security for the chick, which is periodically seen.
12.	'Pali' dividing paddy fields.	Poor monsoons resulted in failure of paddy crop and the fast drying ground around the site totally exposed the nest. Nest predated and broken egg shells found a few meters away from the nest.
13.	Natural marsh running between the dirt track lake and agricultural fields.	Nest made at the very start of the monsoon and abandoned before laying of eggs. The site was far too close to the village road and with the Baval trees having been chopped from the edges the nest lay absolutely exposed to any one travelling the road.
14	Small 'talawadis', in one case in the middle of agriculture fields and in	Both regular nesting sites were not used this season for reasons, which can not be easily ascertained.
15.	another in the neighbouring scrubland.	

પ્રકાશપુત્ર સક્કરખોરો

(‘વનવગડાના વાસી’ - વનેચરમાંથી સંકલિત)

અમારા આંગણામાં પીળી કરેણનું એક વિશાળ ઝાડ છે. સવાર થાય અને રોજ એનાં ફૂલે ફૂલે ઉજ્જવલ નીલમણિ જેવું કોઈ અલ્પકાય પ્રાણી રમતું- ફરતું નજરે પડે છે. એનો સમગ્ર વર્ણ ચમકતો ઘેરો આસમાની, એમાં ચળકતા જાંબુડા કે ઘેરા લીલા રંગની છાયા. દાઢી, ગળું, ગરદન અને છાતી, પાણી પાએલ પોલાદની કરવતી જેવા ચળકતા જાંબુડા આસમાની રંગે, છાતી પર તાંબટ વર્ણની આભા, હેઠળનો બાકીનો ભાગ ઘેરો કાળાશ પડતો આસમાની....

પણ એનું વર્ણન કરવું નિરર્થક છે. એ સમગ્ર આસમાની દેહલતા જેમ જેમ હવામાં ફરે છે, જેમ જેમ આડાં-અવળાં-સીધાં-તીરછાં સૂર્યકિરણો એના ઉપર પડે છે, તેમ તેમ એના રંગની શોભા બદલાય છે. જ્યાં વાદળી જોયો હોય ત્યાંથી ઘડીમાં લીલા રંગની ધારાઓ ઊછળતી જોઈએ છીએ, તો બીજી ક્ષણે એમાં જાંબુડા કે આછા સુવર્ણ રંગની સાથીઆ સામગ્રી ભરેલી દેખાય છે.

તેજ અને છાયાના પરિવર્તનજન્ય આવાં ભ્રમોત્પાદક કિરણમંડળ રચાતાં જોઈને કોઈ એને પતંગિયું માની બેસે છે, પણ એ પતંગિયું નથી, એ તો છે, પ્રકાશના પુત્ર સમો એક પ્રસન્નચેતા પક્ષીવિશેષ. એનું નામ સક્કરખોરો. પ્રકાશમાં રમનારો અને એનાં તેજ: પુંજ શરીરની શોભા સૂર્યકિરણોમાં જ અનુભવવામાં આવે, એથી એનું નામ 'Sun Bird'. ફૂલના મધથી જીવનારો, એટલે એને સક્કરખોરો કહે છે. એથી જ એના ફૂલનું શાસ્ત્રીય અભિધાન Nectarinidae - મધુવ્રત.

કચ્છમાં દેયડ

શરદ, ૨૦૦૦ના 'વિહંગ'ના ૧૦મા સળંગ અંકમાં, નિરીક્ષણ નોંધમાં શ્રી અશ્વિન પોમલે, ચાડવા રખાલ(વીડી)માં આવેલ પ્રાગસર તળાવની પાળ નીચે, દેયડના માળા અને બચ્ચાંનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. આ તેમની અને શ્રી નવીન બાપટની એક અગત્યની અને રસપ્રદ શોધ હતી. પરંતુ દેયડ (Magpie Robin)નું કચ્છમાં પહોંચવું એક કોયડારૂપ છે. આ પક્ષી કચ્છમાં અગાઉ કદીએ નોંધાયેલું ન હતું. સૌ પ્રથમ, એક નર પક્ષી, સર્વ શ્રી શાંતિલાલ વડૂ અને નવીનભાઈ બાપટે, અશ્વિનભાઈએ લખ્યું છે તે મુજબ, ભુજમાં ૧૯૭૦ના વર્ષમાં નોંધ્યું હતું. ત્યાર બાદ, ફરી વાર એક નર, માંડવી શહેરમાં ટોપણસર તળાવ પાસે, શાંતિભાઈએ ૧૯૮૧માં જોયેલો. ત્યાર પછી પણ દેયડની હાજરી કચ્છમાં નોંધાતી રહી હતી.

દેયડ લાંબું ઉડ્ડયન કરવાની ક્ષમતા ધરાવતું નથી અને તેથી તે પ્રવાસી-પક્ષીઓની વ્યાખ્યામાં આવી શકે નહીં. કચ્છની ઉત્તરે, ઘરપારકર તથા મોટું રણ આવેલું છે. પૂર્વે, નાનું રણ અને વિશાળ કાદવિયો વિભાગ છે. દક્ષિણ તરફ, કચ્છનો અખાત અને તે પછી અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. પાકિસ્તાનના સિંધ પ્રાંતને અડીને વધુ નાળોવાળો કાદવિયો વિભાગ આવેલો છે. આમ, આ પક્ષી ઝાડી વિનાના એ વિશાળ ભૂભાગો પરથી ઊડીને કચ્છમાં પ્રવેશી શકે નહીં. તો, તે આ પ્રદેશમાં કેવી રીતે પહોંચ્યું તે વિશે તર્કવિતર્ક થઈ શકે અને તેની અહીં હાજરી બારામાં અનુમાન થઈ શકે. લગભગ ૧૯૭૦ની શરૂઆતમાં સૌરાષ્ટ્રમાં અને થોડે અંશે કચ્છના કિનારા પર વાવાઝોડું આવેલું. ત્યાર બાદ, ૧૯૮૦ના દાયકામાં પણ જામનગર અને કંડલા પર તોફાન ત્રાટકેલ. બનવા યોગ છે કે, આ પક્ષીઓ તોફાનમાં તણાઈ આવ્યાં હોય. જો કોઈએ કચ્છમાં દેયડ છોડ્યાં હોય તો તે એક જ જાતનું પક્ષી છોડ્યું હોય અને જો તેમ બન્યું હોય તો, તે અમારી જાણથી બહાર ન હોઈ શકે. જ્યારે હકીકતમાં મેં જે બે કે અઢી દાયકાનો ઉલ્લેખ કર્યો તે સમય દરમિયાન કચ્છમાં, સોનેરીપીઠ લક્કડખોદ (Golden-backed Woodpecker), તથા હરિયલ (Yellow - legged Green Pigeon) નોંધાયાં છે અને હાલ છેલ્લે, ધીણોધર ડુંગર (તા.નખત્રાણા)ની તળેટીમાં નવીનભાઈ બાપટે નવરંગ (Indian Pitta) જોયો. આ વિવિધ જાતનાં પક્ષીઓ તોફાની હવાથી કચ્છમાં તણાઈ આવ્યાં હોય તેવી શક્યતા વધુ જણાય છે.

ઉપર જણાવેલ પક્ષીઓ પૈકી હરિયલ અને સોનેરીપીઠ લક્કડખોદ, ડૉ. સ્ટોલિક્ઝકા અને એ.ઓ.હ્યુમની કચ્છમાં નોંધાયેલ પક્ષીઓની યાદીમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. એ યાદી યા નોંધ, સને ૧૯૭૨ થી ૧૯૭૬ વચ્ચે પ્રસિધ્ધ થયેલ હતી. ત્યાર બાદ, હાલનાં વર્ષો સુધી એ પૈકી એક પક્ષી કચ્છમાં નોંધાયું નહતું. કચ્છનાં પક્ષીઓ પર મી. હ્યુ પેલિને પહેલું પુસ્તક, ૧૯૭૮માં પ્રસિધ્ધ કરેલ, જેની બીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૦૩માં એક બીજા અંગ્રેજ કેપ્ટન સી.ડી. લેસ્ટરે તૈયાર કરી. ત્યાર બાદ, ૧૯૪૩-૪૪ માં ડૉ. સલીમઅલીએ સર્વેક્ષણ કર્યા બાદ ૧૯૪૫માં 'ધી બર્ડ્સ ઓફ કચ્છ' પ્રસિધ્ધ કર્યું. એ ત્રણે પક્ષીવિદોએ સ્ટોલીકઝકા અને હ્યુમે નોંધેલ પક્ષીઓ કચ્છમાં જોયાં ન હતાં.

કાગડા અને કોયલ

કોયલની પ્રજનનલીલાથી તો આપણે વાકેફ છીએ. એ તો સૌ કોઈ જાણે છે કે, માદા કોયલ કાગડાના માળામાં પોતાનાં ઈંડાં મૂકે છે અને કાગડા તેને સેવી કોયલનાં બચ્ચાંને ઉછેરે છે. હાલ અમુક વર્ષોથી હું નોંધતો રહ્યો છું કે, મારી વાડીમાં સો ટકા કોયલનાં બચ્ચાં ઊછેરે છે, કાગડાનું એક પણ બચ્ચું મેં જોયું નથી. શરૂઆતમાં કાગડાની લગભગ છ જોડી લીમડા તથા બીજા ઝાડમાં માળા બાંધતી. કાગડા અને કોયલનાં બચ્ચાં ઊછેરતાં. આજથી

લગભગ દસેક વર્ષ પૂર્વે, કાગડા અને કોયલનાં બચ્ચાં બે વર્ષ સુધી માળામાંથી નીચે પડી જઈ, મરવા માંડ્યાં હતાં. બે થી ત્રણ માળામાં આ રીતે મેં મરેલાં બચ્ચાં નોંધ્યાં હતાં. આ બનાવ પર વિચાર કરતાં હું એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો કે, કાગડાઓએ કોઈ જંતુનાશક દવાવાળો ખોરાક બચ્ચાંઓને ખવડાવ્યો હશે. તેવી જ રીતે, કાગડો પોતે એ પ્રકારનો ઝેરી પદાર્થ ખાય તો તેની તેમના પર વિપરિત અસર થાય જ. હાલ કાગડાની સંખ્યા ઓછી થઈ ગઈ છે. ગયે વર્ષે બે કે ત્રણ કાગડાની જોડીએ માળા બાંધેલા અને દરેક માળામાં, કોયલનાં સરેરાશ બબ્બે બચ્ચાં નીકળેલાં. આ વર્ષે ફક્ત કાગડાની બે જોડીને હું કોયલનાં બચ્ચાંને ખવડાવતાં જોઈ છું. આ રીતે મારી વાડીમાં જૂન મહિનામાં ૮-૧૦ નર અને માદા કોયલનો મેં અંદાજ કરેલ છે.

અમુક સમયથી ભુજ શહેરની નગરપાલિકા, ઉકરડા અને શેરીઓમાં જંતુનાશક દવાનો છંટકાવ કરે છે. ખેડૂતો પણ મોટા પ્રમાણમાં તેમના પાક પર ઝેરી પદાર્થોનો નિયમિત છંટકાવ કરતા હોય છે. કાગડા અને સમળી જેવાં પક્ષી આવો પ્રદુષિત ખોરાક ખાય તો તેમને અવશ્ય હાનિ પહોંચે. હાલ ભુજ શહેરમાં ચક્લી (House Sparrow) ની સંખ્યા પણ ઘણી ઘટી ગઈ છે અને સમળી (Pariah Kite) તો જવલ્લે જ જોવા મળે છે.

મેં ઉપર જણાવ્યું છે તે પરથી, મનુષ્ય દ્વારા વગર વિચારે પગલાં ભરવામાં આવે તો કુદરતની સમતુલાને કેટલી હદે નુકશાન થઈ શકે, તે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. 'વિહંગ'ના વાચકો પૈકી કોઈને, મેં વર્ણવ્યો તેવો અનુભવ થયો છે ખરો ?

પક્ષીઓના અભ્યાસમાં ધીરજ અને ચોકસાઈની આવશ્યકતા :-

'વિહંગ'ના શિશિર-૨૦૦૦ના અંકમાં મારા તેતર (Grey Partridge) પરના અંગ્રેજી લેખના સુંદર ગુજરાતી અનુવાદ માટે મારે ડૉ. બકુલ ત્રિવેદીનો આભાર માનવો જોઈએ. આપણા દેશમાં પક્ષીઓ વિશે ઘણા જ ઓછા પ્રમાણમાં પૂરતો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. જો પક્ષીનિરીક્ષકો, પક્ષીની આદતો, ખાસિયત, તેઓના અવાજ અને પ્રજનન વિશે વિસ્તૃત અભ્યાસ કરી શકે અને તેની ચોકસાઈપૂર્વક નોંધો લે, તો પક્ષીવિજ્ઞાનને તેથી અમૂલ્ય યોગદાન મળે.

અગાઉ શરદ'૯૮ના અંકમાં ટિલોર (Houbara) પરના મારા લખાણના અનુસંધાનમાં અહીં એક બીજી માહિતી આપું તો તે અસ્થાને નથી. આ પક્ષીની છુપાઈ જવાની આદત બારામાં આપણાં પુસ્તકોમાં એ મતલબની માહિતી આપવામાં આવી છે કે, જ્યારે ટિલોર જમીન પર દબાઈને બેસી જાય છે, ત્યારે તે તેની ગરદન જમીન પર લંબાવે છે. આ મતલબનો ઉલ્લેખ ડૉ. ટી. જે. રોબર્ટ્સે પણ તેમના પુસ્તક 'THE BIRDS OF PAKISTAN' માં કરેલો છે. આ બાબતમાં મારો અનુભવ જુદો જ છે. મેં જેટલાં ટિલોરને લખાતાં જોયાં છે, તે બધાંએ તેમની ગરદન શરીર તરફ વાળી અને માથાને પીઠ પર દબાવેલું. એ વિષય પર મેં 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી'ને એક નોંધ મોકલી છે. તેમના 'જર્નલ'માં તે પ્રસિધ્ધ થાય તે અગાઉ ડૉ. રોબર્ટ્સનો અભિપ્રાય જાણી લેવો મને યોગ્ય લાગતાં મેં તેમને એક પત્ર લખેલો. તેમણે મને પ્રત્યુત્તર આપ્યો. તેમાં 'THE BIRDS OF AFRICA' પુસ્તકને ટાંકી મારા નિરીક્ષણને સમર્થન આપ્યું છે. આ બાબતનો અહીં ઉલ્લેખ એટલા માટે કરું છું કે, તેથી એ સિધ્ધ થાય છે કે, પક્ષીનિરીક્ષણમાં ચોકસાઈ કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

જેવી રીતે ટિલોર છુપાય છે તેવી જ રીતે ધોરડા(Great Indian Bustird) અને ખડમોર (Lesser Florican) પણ દબાઈને સંતાતા હોય છે અને એ ત્રણે પક્ષીઓની એ અનેરી ખાસિયત છે કે, જ્યાં દબાઈ બેસી ગયાં

હોય ત્યાંથી ઘાસ કે બીજી વનસ્પતિની આડસ લઈ, દૂર સુધી જમીન પર સરકી જતાં હોય છે. જ્યાં તેમને પહેલાં દબાઈ જતાં જોયાં હોય તે સ્થળ પર યા તેની આસપાસ તેમને શોધવાનું મોટે ભાગે અશક્ય બની જાય !

સફેદ છાતીવાળો કલકલિયો (Whitebreasted Kingfisher) આપણાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતાં પક્ષીઓ પૈકી એક છે. તેને તેની પ્રજનન ઋતુમાં ઊંચે બેસી ‘‘કીરીરીરીરી... કીરીરીરીરી’’ અવાજ કરી ગાતો આપણે જોઈએ અને સાંભળીએ છીએ. પરંતુ, આ પક્ષીમાં તેના નરની પ્રજનનલીલા (nuptial display)માં તેનું ખાસ પ્રકારનું ઉડ્ડયન નોંધપાત્ર છે. તે એક ઊંચા સ્થાનેથી બીજા સ્થાન સુધી ધીમે ધીમે પાંખો ફફડાવતો ઊડે છે અને ઉડ્ડયન દરમિયાન ‘‘કિલકિલકિલ’’ તીણો અવાજ ચાલુ રાખે છે. તેની આ ખાસિયત વિશેનો ઉલ્લેખ કોઈ પણ પુસ્તકમાં હજુ સુધી વાંચ્યો નથી.

☞ **ગ્રિમેટ ઈત્યાદી લેખકોના ' Birds Of The Indian Sub-continent' વિશે એક અભિપ્રાય**

‘વિહંગ’માં મારા મિત્ર લવકુમાર ખાચર સહિત બીજી વ્યક્તિઓના હાલમાં પ્રસિધ્ધ થયેલા ઉપરોક્ત પુસ્તક વિશેના વિચારો વાંચ્યા. આ પુસ્તક અગાઉ પ્રસિધ્ધ થયેલાં લખાણોની ઘણી અધુરપ પૂરી કરે છે. સાથે સાથે, પક્ષીઓનાં ચિત્રો પણ ઉચ્ચ કક્ષાનાં છે, પરંતુ, જાતો-ઉપજાતો અને પુષ્પ વચનાં ન હોય તેવાં પક્ષીઓનાં ચિત્રો, બિનઅનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકને કદાચ મૂંઝવણરૂપ નીવડે. જો તેની મોટામાં મોટી ખામી હોય તો તે, તેનું કી.રનું વજન છે. લવભાઈ અને મારા જેવા માટે સંદર્ભગ્રંથો વધુ ઉપયોગી થતા હોય

છે અને અમે તેનો ઉપયોગ સતત કરતા હોઈએ છીએ. કોઈ પક્ષી વિશે લેખ લખવો હોય કે, નોંધ કરી પ્રકાશન માટે મોકલવી હોય તો અમારા જેવાને, ડૉ. સલીમઅલી અને ડિલન રિખિના દસ ગ્રંથો, ઉપરાંત ઈ.સી. સ્ટુઅર્ટ બેકરના આઠ ગ્રંથ, હુ વ્હિસ્લરનું પુસ્તક અને ડિલન રિખિના ‘સિનોસિસ’ (બીજી આવૃત્તિ)નો અવશ્ય ઉપયોગ કરવો પડે. એ દષ્ટિએ ગ્રિમેટ ઈત્યાદીનું પુસ્તક ઉપયોગી ન નીવડે.

‘વિહંગ’ના વાંચકોને અત્રે જણાવી દઈ કે, હવે ઘણું જ ઉપયોગી અને નાના કદનું પુસ્તક પ્રસિધ્ધ થયું છે, જે દુકાનોમાં ઉપલબ્ધ છે. તેની કિંમત રૂ. ૬૯૫/- છે. આ નવા પ્રકાશનમાં ચિત્રો, પહેલાના મોટા પ્રકાશન જેટલાં જ છે અને નક્શાઓ સુધારવામાં આવ્યા છે. પક્ષીઓનાં વર્ણનોનો પૂરો લાભ લેવા માટે અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન જરૂરી છે.

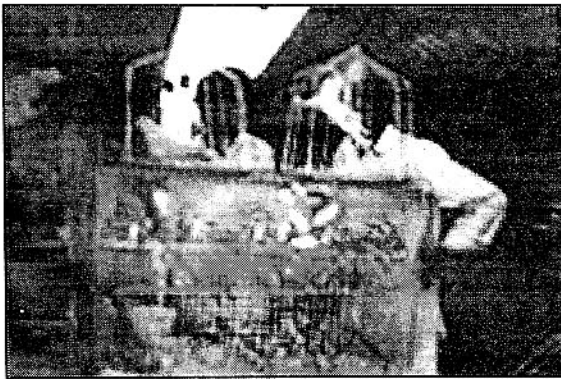
જ્યાં સુધી નામોને સંબંધ છે, જેમ જનીનિક વિજ્ઞાન દ્વારા શોધો આગળ વધતી જાય છે તેમ વૈજ્ઞાનિક નામોમાં ફેરફાર થવાના જ અને તે સ્વીકારવા જ પડશે, પરંતુ અંગ્રેજી નામોની હું પોતે અંગત રીતે જરૂર જોતો નથી. જ્યાં સુધી આપણા દેશનાં પક્ષી પરનાં પુસ્તકોમાં નવાં નામ સામેલ ન થાય, ત્યાં સુધી આપણે તેના પર ખાસ લક્ષ આપવાની મને આવશ્યકતા જણાતી નથી. નવાં નામો શીખવા જતાં ગૂંચવાડામાં અટવાઈ જશું, કારણ કે, નજીકના ભવિષ્યમાં આપણે ત્યાં સુધારેલાં પ્રકાશનો આપણી સમક્ષ આવવાની હું શક્યતા જોતો નથી. આવા વિષયો પર વ્યવહારું દ્રષ્ટિકોણ અપનાવવાનો હું હિમાયતી રહ્યો છું.

જ્યુબીલી ગ્રાઉન્ડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

(પત્રસંતુ..અનુ. પા. ૧૯ થી..)

☞ **પક્ષીનો વેપાર**

તા. ૧૭ - ૮-૨૦૦૦ના રોજ અમદાવાદની ગુજરીમાં, તલિયાં તથા રાતા ટપૂસિયાં (Spotted and Red Munia) વેચાતાં જોયાં. પાંજરામાં એક રાતું ટપૂસિયું, બપોરની ગરમીથી મરી રહ્યું હતું. આગલા જ દિવસે તલિયા ટપૂસિયાને, વિજયનગરથી ૧૫ કિ.મી દૂર, જાંજૂડા ગામ (જિ.સા.કાં.) પાસે લાંબી ઘાસની પટ્ટીઓથી માળો બાંધતા જોયું હતું !

આજે આમ વેચાતું જોઈને દુ:ખ થયું.

છેલ્લાં દસ વર્ષોથી ગુજરીમાં વેચાતાં આ અબોલ પક્ષીઓના વેપારનો હું સાક્ષી છું કારણ કે, મેં અનેક વાર તેમને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ૧૯૫૬ના 'Forest Animal Protection Act' પછી પણ, આટલા પક્ષીનિરીક્ષકો અને વનખાતાના અધિકારીઓ હોવા છતાં પણ કોઈના કાને તેમની મરણચીસ પહોંચતી નથી ! મરતાં ટપૂસિયાને જોઈને વેચનાર બોલ્યો, ‘‘સાહેબ, બાકીનાં

ચાર પણ આજે જ લઈ લ્યો, નકર ગરમીમાં અમારી ક'ને તો બે દા'ડામાં મરી જશે.’’ આ સાથે, અગાઉ પાડેલી તસવીર મોકલું છું.

બિરેન પાઠ્યા

૧૩/૧૪૫, શાંતિ એપા. શાસ્ત્રીનગર પાસે, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩

☞ **મોર છે, પણ કાગડા નથી !**

‘વિહંગ’નો, બે વખત સાહિત્ય પરિષદના મુખપત્ર ‘પરબ’માં ઉલ્લેખ થયો તેનો આનંદ છે. હકીકતમાં ‘વિહંગે’ જે કાહું કાહ્યું છે, તે જોઈને ખૂબ આનંદ થાય છે. આખા ગુજરાતમાં કેટલા બધા માણસો પ્રકૃતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેની નોંધ લીધા વગર રહેવાતું નથી.

‘વિહંગ’ સર્ળગ અંક ૧૦માં ‘‘કાગડા ઓછા થયા છે?’’ એ નોંધ વાંચી વિચાર કરતા થઈ જવાયું છે. છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી, સહેજ અજવાળું થાય કે સૌથી પહેલો અવાજ કાગડાઓનો સાંભળવા મળતો. હમણાં કેટલાક સમયથી આ નિત્ય ઘટનામાં કંઈક વિલેપ પડેલો ધ્યાનમાં આવેલો પણ, કાગડાની વસ્તી ઓછી થઈ હોય તેવો વિચાર પણ ન આવતો. હવે જે જગ્યાઓએ કાગડા બેસતા, ત્યાં નજર નાખું છું તો કાગડાની ગેરહાજરી નોંધપાત્ર લાગે છે. મારાં પૌત્ર, પૌત્રીઓને મજાકમાં કહું પણ ખરું કે, ‘‘હવે મોર જોવા મળે છે, પણ કાગડા દેખાતા નથી.’’ કાગડા જોવા માટે ફાંફાં મારવાં પડે છે. કે પછી આ ભ્રમ છે? તમારો ડર ‘‘સારસ અને ગીધમાં ઊંઘતાં ઝડપાયા તેમ સામાન્ય ગણાતી જાતિ માટે ન બને,’’ એ લાગણી સાથે હું સહમત થાઉં છું. એક સમયે, કાગડાની પજવણીથી અન્ય પક્ષીઓ આંગણમાં માળો કરતાં નથી, તેમ લાગતાં તેના પ્રત્યે નકરત થતી, જ્યારે હવે ‘કાગડા ઓછા થયા છે?’ની સભાનતા આવતાં તેમની ગેરહાજરીનો ખાલીપો અનુભવું છું.

દિનુભાઈ દવે

નિયામક, શારદામંદિર હાઈસ્કૂલ, શ્રેયસ કોલેજ પાસે, અમદાવાદ

ભણતર કયું ?

આજે અને અત્યારે જ લખવું પડે તેમ છે. અહીંથી (પિંડવડ, તા. ધરમપુર, જિ. વલસાડ) એકાદ-બે કિ.મી. દૂર પંગારબારી નામનું ગામ. ત્યાં છાપરા પર મોર બેઠેલો જોયો. કાળુભાઈ નામના આદિવાસીને મોરનાં ઈંડાં મળેલાં અને લાવીને મરઘીને સેવવા આપેલાં. તેમાંથી એક ઈંડું ફળ્યું અને મોર થયો. મરઘીએ ખવરાવીને મોટો કર્યો. દિવસે ગામમાં ફરે અને સાંજે ઘરે આવી જાય. આખું ગામ એને સાચવીને રાખે, પજવે નહીં. વધુ તપાસ કરતાં ખબર પડી કે, સતીષ અને મંગળી, ૭ અને ૫ વર્ષનાં ભાઈબહેને પણ મોરનાં બચ્ચાં પાળ્યાં છે. હજી નાનાં પીલ્લાં જેવડાં છે અને ભાઈબહેન મળીને તેને મોટાં કરે છે, મા-બાપે વાંધો લીધો નથી. હું આજે જોવા જઈશ.

મને લાગે છે કે, આ બધાં તો એવાં છે કે, હું તેમને ભણાવવાનો વિચાર પણ કરું તો મને પાપ લાગે. જો કે, હું તો ન ભણાવવા જ આવ્યો છું. (શ્રી ધ્રુવ ભટ્ટ જાણીતા નવલકથાકાર અને કવિ છે તથા હાલમાં પિંડવડની આશ્રમશાળામાં આચાર્ય તરીકે ફરજ બજાવે છે.) તો યે ‘કોર્સ’ તો પૂરા કરવા જ પડે છે. એની પીડા આવું જોઈ-સાંભળીને ઓછી થાય છે. સ્વયં સરસ્વતીનું વાહન જેના ઘરમાં ઉછરતું હોય તેને ભણાવવાની તાકાત પણ કોની પાસે હોય ? (૨૮-૯-૨૦૦૦નો પત્ર)

ધ્રુવ ભટ્ટ

પિંડવડ, તા. ધરમપુર, જિ. વલસાડ

‘વિહંગ’ શરદ ૨૦૦૦ પર ટિપ્પણી

‘વિહંગ’ શરદ-૨૦૦૦નો અંક વાંચ્યો. ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર કાર્ય કરો છો. મારી જેમ જરા કદમાં વધ્યું હોય તેવું લાગ્યું ! ગુજરાતના પક્ષીમિત્રોને વધુ મિઠાઈ ખાતા કરશો નહીં, તમારા પર બોજો વધશે !

નવા મોનાલની ખબર આપી તે યોગ્ય હતી. ‘હિમાલય કી ગોદમે’માં જણાવેલું પક્ષી ‘લેમરગીયર’ હોવાની શક્યતા વધુ છે.

મારા મિત્ર બહુલભાઈ શુક્લ મારી જેમ જ આખાબોલા છે. તેમના પત્ર ‘શો ઉપાય’ના જવાબમાં લખવાનું કે, “હા, સચિવાલય સામે જરૂર પડે તો માટલાં ફોડવાનો કે રાસડા લેવાનો કાર્યક્રમ પણ યોજવો.” જો ભાવનગરના મિત્રોએ આવું કંઈક પગલું વેળાસર લીધું હોત તો, ‘હાથબ’નો દરિયાકિનારો હજી, સુંદર રેતીના ઢગલા તથા તેમાં ઊગતી ખાસ વનસ્પતિ ધરાવતો હોત અને ત્યાં દર વર્ષે ટિલોર (Houbara Bustard) તથા બાજ (Peregrine) જોવા મળતાં હોત. હું બે વર્ષ પહેલાં એ વિસ્તારમાં ગયો ત્યારે જૂનાં સ્મરણો તાજાં કરવા હાથબના બંગલે ખાસ ગયેલો. ‘સરકારી’ બાવળે આખા કિનારાનો કબજો લઈ લીધો છે. છાજિયાં લેવાનું મન થયું !

આજે સવારે શ્રી ઉદય વોરાએ મને ગાંધીનગર આયુર્વેદિક બગીચા પાછળ, એક દેશી બાવળના જંગલમાં નડી બગલા (Purple Heron)ના માળા બતાવ્યા. પક્ષીઓ ન હતાં પણ, વરસોવરસ અહીં પ્રજનન કરે છે તો, આ જગ્યા રાજધાનીની એક વિશિષ્ટતા ચોક્કસ કહેવાય. ઉદય, ‘વિહંગ’માં કેમ વધુ લખતો નથી ? (૧૮-૧૦-૨૦૦૦નો પત્ર)

‘વિહંગ’ - સર્ળંગ અંક ૧૦માં બીજા પાને ખડમોર (Lesser Florican) નું જે રેખાંકન છે, તે જોઈને કદાચ વાયકો એવું વિચારે કે, ખડમોરનાં ઈંડાં નર પક્ષી સેવે છે. પણ, માત્ર માદા જ ઈંડાં સેવે છે. એક નરને તેની હદ (territory)માં વધારે માદાઓ હોઈ શકે.

કેટલાંક સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture)નાં અવલોકનો છે. જો આવાં વધુ અવલોકનો મળતાં રહે અને તેનું સંકલન થાય તો તે ખૂબ

ઉપયોગી બને. તે જ રીતે પક્ષીઓની અન્ય જાતિઓ માટે પણ થઈ શકે. શિયાળો, એ શિકારી પક્ષીઓની પ્રજનન ઋતુ છે, તે જોતાં જાન્યુ. ૨૦૦૧ના અંકમાં આ સૂચનનો સમાવેશ થાય તો સારું.

પાના ૧૪ ઉપર મુકેશ ભટ્ટની સુરતમાં કોશીકોયલ(Drongo Cuckoo) જોવાની નોંધ છે. સંપાદકની સૂચના બરાબર છે. અવલોકનની તારીખ જોતાં તે કાળા કોશી (Black Drongo) નું અપુષ્પ હોય તે શક્યતા વધુ લાગે છે. અપુષ્પ કાળાકોશીને પૂંછડી નીચે (vent) સફેદ ડાંધ હોય છે તથા પૂંછડીની ફાટ (fork) પણ અપૂર્ણ હોય છે. મુકેશ સારો પક્ષીનિરીક્ષક છે, પણ નિષ્ણાતોથી પણ ભૂલ થાય ! જો કે, આ પક્ષીના અવાજમાં કોઈ ભૂલ થાય તેમ નથી, છતાં તસવીર લઈ શકાઈ હોત તો સારું થાત. આ જ વાત કાળાકોશીની આશંકમાં થયેલી અન્ય નોંધ (ચંદ્રેશ બોરડ, ઈશિતા મુખર્જી માટે પણ સાચી છે. આ પક્ષી તેના જાણીતા વ્યાપની બહાર ન મળવાને કોઈ કારણ નથી કારણ કે, આપણો દેશ ઘણો મોટો છે અને પક્ષીનિરીક્ષકો ઓછા. છતાં મેં પહેલાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, કોઈ ‘નવી નોંધ’ સામે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન ઉમેરીએ તો કોઈ ફેર પડતો નથી, ઊલટું, તેનાથી પક્ષીનિરીક્ષકની યોગ્યતા, સંયમ અને જવાબદાર વ્યક્તિ તરીકેની સભાનતા છતી થાય છે.

લલ્લુમાર જી. ખાચર

૬૪૬, વાસ્તુનિર્માણ સોસાયટી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૨

અદ્ભુત ગુરૂ, ‘બાપાસાહેબ’

૧૯૭૫માં ભાવનગરમાં, મહારાજ કુમાર શ્રી શિવભદ્રસિંહજીએ ‘વાઈલ્ડ લાઈફ કન્ઝર્વેશન સોસાયટી’ શરૂ કરી. અમે તેમાં જોડાયાં. ભાવનગરના મહારાજ સાહેબ કૃષ્ણકુમારસિંહજી અમારા ‘ભાવનગરી’ માટે ભગવાન સમાન. તેઓશ્રીના કુમાર સાહેબ સાથે વાત પણ શી રીતે થાય ! પરંતુ સોસાયટીની બીજી ‘મીટીંગ’ ‘વિક્ટોરિયા પાર્ક’માં હતી. ત્યાંથી પાછા ફરતાં, મ.કુ. શિવભદ્રસિંહે (હવે તેમને ‘બાપા સાહેબ’ તરીકે સંબોધીશ) અમને સાથે લીધાં. તે પહેલો પરિચય. ફક્ત અડધા કલાકમાં અમારો સંકોચ તેઓશ્રીએ ખૂબ જ આસાનીથી દૂર કરી દીધો.

અને પછી તો બાપાસાહેબ અમારા ગુરૂપદે સ્થપાઈ ગયા. જ્યારે ને ત્યારે, નવું પક્ષી, માળા વિ.શોધીને અમને જોવા લઈ જાય. ૧૯૭૫માં બોર તળાવ ચિહ્નાર. દક્ષિણ કાંઠે પાણીમાં ઊગતી વનસ્પતિ થયેલી. બાપા સાહેબ અમને તેમની હોડીમાં લઈ ગયા અને શ્વેતપોષ જલમંજર (Pheasanttailed Jacana)ના માળા, ઈંડાં, બચ્ચાં દેખાડ્યાં. નાનાં નાનાં બચ્ચાં આરામથી વનસ્પતિ ઉપર ચાલે અને જેવી હોડી પાસે જાય કે ડૂબકી ખાઈ, પાણીમાં રહી પાંદડાંમાં કાણું પાડી, ચાંચ બહાર કાઢી, શ્વાસ લે. બાપાસાહેબ ન બતાવે તો જડે જ નહીં. જે બચ્ચું ડૂબકી ન ખાઈ શક્યું હોય, તે પાંદડા પર એવું તો ચીપકીને બેસી જાય કે, બેસતાં જોયું હોય તો પણ ગોતવું મુશ્કેલ પડે ! અને નાની ડૂબકી (Dabchick), માળા તરફ જઈએ એટલે છેતરવાનું શરૂ કરે ! બાપાસાહેબને ખબર હોય, તેથી પહેલેથી તે શું કરશે તે કહી દે. અમુક અંતરે હોડી પહોંચે એટલે માળામાં રહેલાં ઈંડાંને વનસ્પતિથી સંતાડી, પોતે દૂર ચાલી જાય. છતાં પણ હોડી માળા તરફ જાય તો ચીસો પાડીને પાણીના એવા તો છાંટા ઉડાડે કે આપણને થાય કે, તે કશામાં ભરાઈ તો નહી ગઈ હોય ! વળી કોઈ વખત દૂરથી જોઈએ તો માબાપની પીઠ પર બચ્ચાં ગેલ કરતાં હોય.

અને પછી પાણી સુકાયું. બોર તળાવમાં નાના નાના બેટ બની ગયા. હવે જ ખરી દુનિયા જોવાની હતી ! વળી પાછા હોડીમાં, બેટ જોવા ઊપડ્યા. બાપાસાહેબે કહી રાખેલું, “ પગલું ભરતાં પહેલાં જ્યાં પગ માંડો ત્યાં જોઈને પગ માંડજો.” બેટ પર ઊતર્યા ત્યારે ખબર પડી, ગજપાંઉ (Blackwinged Stilt), ટિટોડી (Lapwing), કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગલી (Litteringed Plover) ના અહીં સંખ્યાબંધ માળા હતા. કાંઠલાવાળી નાની

ઢોંગીલી, તેના માળા તરફ જઈએ તો થોડે દૂર જઈને તરફડવા લાગે ! બાપા સાહેબ કહે કે, ‘‘તેના માળા પરથી આપણું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચે છે.’’ અને સાથે જ તેનાં ઝીણાં ઝીણાં ઈંડાં કે નાનાં નાનાં બચ્ચાં જોયાં હોય અને તેને તરફડતી જોઈને તેના તરફ ફક્ત નજર જ કરો, તો પણ બીજી વાર માળો બાપાસાહેબ બતાવે તો જ જડે ! બધાનાં બચ્ચાં પણ હોશિયાર, અમને દેખે કે, તરત જ જમીન સાથે ચોંટી જાય. ગજપાંઉ અને ટિટોડી તો ઠીક, પરંતુ કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલીના માળા કેમ જડે ? બાપાસાહેબે જણાવ્યું, હું દૂરથી દૂરબીનમાં જોઉં, જે ઢોંગીલી પેટનાં પીછાં ભીના કરે તે ક્યાં જઈને બેસે છે તે ધ્યાન રાખું. ગરમીમાં ઈંડાં ખરાબ ન થાય તે માટે આ પક્ષી પેટ, છાતી ભીનાં કરીને તડકાના સમયે ઈંડાં કે બચ્ચાં ઉપર બેસીને સેવે છે. અદ્ભુત ! વાંચનારને જરૂર લાગશે કે, એક અદ્ભુત ગુરૂ મળવાથી કેવી અદ્ભુત દુનિયાનાં દર્શન અમારા જેવા સામાન્ય માણસને થઈ શકે છે ! અમને પક્ષીનિરીક્ષણ જેવો શોખ હોય તેની પણ ખબર ન હતી. બોરતળાવની પાળે ફરતાં, છતાં ગજપાંઉ (Blackwinged Stilt), નાની વાબગલી (Little Tern), ટિટોડી (Lapwing), કાંઠલાવાળી નાની ઢોંગીલી (Littleringed Plover), હંજ (Flamingo), ટીલિયાળી (Spotbill) જેવાં મોટાં પક્ષી પણ નહોતાં દેખાતાં. તેની જગ્યાએ, બાપાસાહેબનું દૂરબીન, તેઓની હોડી, મોટર, ટેલિસ્કોપ વગેરેનો છૂટથી ઉપયોગ કરી, અમે એક એવી દુનિયાનાં દર્શન કર્યાં કે જે, તેઓશ્રીના સહવાસ વિના અશક્ય હોત.

મુદુલા શુક્લ

‘ટેક્સાસ’, સાગવાડી, કાળિયાબીડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨

માળા બાંધવા માટેનું પરિબળ.....

‘Are we scientific enough?’ ની નોંધના અનુસંધાનમાં... ‘વિહંગ’ના સળંગ અંક ૯, વર્ષ- ૨૦૦૦માં શ્રી સમીર શુક્લએ જે કહ્યું છે કે, ‘‘ પક્ષીઓ, તેની વર્તણૂક, પ્રજનન, માળો બનાવવાની પ્રક્રિયા વગેરે, અમુક ભૌતિક વસ્તુઓથી ઉત્તેજીત (stimulate) થઈને કરે છે’’ તેના સંદર્ભમાં હું બે વાત જણાવવા ઈચ્છું છું.

‘વિહંગ’માં અગાઉ તસવીર સાથે, શક્કરખોરાના વીજળીના તાર ઉપરના માળા વિષેની મારી નોંધ આવી હતી. તેમાં માળો સાવ ખુલ્લો હતો, કોઈ ગોપન ન હતું. તાર પર બાજુમાં ફાટેલા પતંગના અવશેષ લટકતા હતા. શું પતંગના આ અવશેષો વડે પક્ષી માળો બનાવવા પ્રેરાયું હશે ?

ડૉ. તેજ મુંડકૂરના નિબંધ, ‘‘ ‘Nesting and Feeding Ecology of Aquatic Birds in Saurashtra and Gulf of Kuchchh’ માં કેચીપૂંછ વાબગલી (India River Tern)ના પ્રજનન વિષેની નોંધમાં લખ્યું છે કે, ‘‘જળાશયમાં પાણીની સપાટી ઘટતાં, ડોકિયાં કરતાં બેટડા, વાબગલીના પ્રજનનમાં તરત પહેલાંનું (proximate) પરિબળ (factor) છે, જે સંવનન ક્રિયા (courtship display) શરૂ કરાવે છે.’’ હું અનેક વાર એ વાતનો સાક્ષી રહ્યો છું, જ્યારે નવા બેટડા દેખાવાના શરૂ થયા હોય અને સાથેસાથે વાબગલીનું

હવામાં સંવનન શરૂ થયું હોય. પક્ષીઓ વિક્ષેપ ન પામે તો ત્યાર બાદ, કમશઃ માળો બનાવવાની અને ઈંડાં મૂકવાની પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે.

અશોક મશરૂ

વાસુદેવ, ૧૫-ભક્તિનગર સોસાયટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૨

કાગડા, ઢોક અને કુંજ

કાગડા ઓછા થવા વિશેની શ્રી નવનીત ભટ્ટ તથા અન્ય મિત્રોની શંકા અને તે વિશે સંપાદકની નોંધ, ‘ભૂલનું પુનરાવર્તન ન થવું જોઈએ’, ઘણાં જ મહત્વના છે. મિત્રોની શંકા સાચી છે કે કેમ, તે સૌ પહેલાં નક્કી કરવું પડશે. એ ત્યારે જ નક્કી થાય કે જ્યારે, થોડા મિત્રો પોતાની પાસેની માહિતી એકઠી કરીને કહે કે, પાંચ કે દસ વર્ષ પહેલાં ભાવનગર કે અન્ય શહેરમાં કેટલા કાગડા હતા. શહેરના કયા વિસ્તારોમાં રાતવાસો કરવાની વસાહતો હતી અને અત્યારે કેટલી છે ? શહેરના કોઈ એક વિસ્તારમાં વસ્તી પાંખી થઈ છે કે આખા શહેરમાં ? શહેરમાં ક્યાંય કાગડાઓ મરતા જોવા મળે છે ? ભાવનગરમાં ૧૯૭૪ થી ૧૯૭૬ સુધી અમારા સરદારનગરના ઘરની અગાશી ઉપરથી સાપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર દરમિયાન રોજ સંખ્યાકાળે ૫૦૦-૬૦૦ કાગડાઓને શહેર તરફ પરત ફરતા હું ગણતો.

ખોરાકની શોધમાં ૧૫-૨૦ કિ.મીનું દૈનિક સ્થાનાંતર તેને માટે સામાન્ય હોવું જોઈએ. હજુ એ કામ ચાલુ છે કે કેમ, એ મને ખબર નથી. છેલ્લા ૩-૪ વર્ષથી દિવાળીના દિવસોમાં ભાવનગર જઈ ત્યારે, અનેક જગ્યાએ સીતાફળી ઉપર કોયલને ફળ ખાતાં જોઈ છું, પરંતુ ક્યાંય કાગડો એટલો સામાન્ય નથી લાગતો. જો કે, આ પણ મારા મન ઉપર ઉપસેલી એક છાપ માત્ર છે, તેનાથી કોઈ નિષ્કર્ષ ઉપર આવી ન શકાય.

‘અતુલની માળા-વસાહત’ (ડૉ. પીયૂષ પટેલ)ની નોંધ રસપ્રદ છે. અન્ય બગલાઓને તો ઘણી જગ્યાએ માર્ચ-એપ્રિલમાં માળા કરતાં જોયા છે, પરંતુ ફાટીયાંચ ઢોક (Openbill Stork)ને એપ્રિલમાં માળા ઉપર મેં ક્યારેય જોયો નથી અને ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં પણ ક્યાંય તેની નોંધ થઈ હોય એવો સંદર્ભ મારી પાસે નથી. અભિનંદન !

શ્રી રશ્મિન જોશીની ટચૂકડી નોંધ વાંચીને આશ્ચર્ય થયું! જુલાઈ મહિનામાં કુંજ (Common Crane) અને તે પણ આણંદમાં ! શ્રી રશ્મિનભાઈ સાથે રૂબરૂ વાત કરી ત્યારે સ્પષ્ટતા થઈ કે, તેમણે ગુજરાતી નામ હંજ લખ્યું હતું તેનું કુંજ થઈ ગયું હશે અને પછી કદાચ વધુ સ્પષ્ટતા માટે સંપાદકે ‘Common Crane’ પણ લખી દીધું હશે. ક્યારેક નાની ભૂલને કારણે આપણે ગેરમાર્ગે દોરવાઈ જઈએ છીએ. ગુજરાતી નામનો ઉપયોગ કરીએ એ સારી વાત છે, પરંતુ સાથે જો અંગ્રેજી અને લેટીન નામ પણ લખીએ તો વધારે સારું, એમ મારું માનવું છે.

ડૉ. ભવભૂતિ પારાશર્ય

બી-૮, વેટરનરી કૉલેજ કેમ્પસ, જગનાથ, આણંદ ૩૮૮૦૦૧

(અનુ. પા. ૧૭ પર..)

ભારતખંડમાં ગુજરાત રાજ્ય, ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ ખૂબ જ વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. આપણા રાજ્યની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. રાજ્યનો દરિયા કિનારો લગભગ ૧૬૦૦ કિ.મી. જેટલી લંબાઈ ધરાવે છે. આમ ગુજરાત ભારતભરનાં રાજ્યોમાં સૌથી વધારે લાંબો દરિયાકિનારો ધરાવતું રાજ્ય છે. યાયાવર પક્ષીઓના સ્થળાંતર માર્ગ પર ગુજરાતનું મહત્વનું સ્થાન છે. ગુજરાતમાં ભૌગોલિક તથા નૈસર્ગિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઘણું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. આપણે ત્યાં ખેતીનો લીલોછમ પ્રદેશ છે, ગાઢ જંગલો છે, ઘાસિયાં મેદાનો છે, વૃક્ષાચ્છાદિત પર્વતાળ અને મેદાની પ્રદેશો છે અને માઈલો સુધી એક પણ વૃક્ષ જોવા ન મળે તેવાં એકદમ વેરાન કહી શકાય તેવાં સપાટ મેદાનો તથા ખડકાળ પ્રદેશો પણ આવેલાં છે. નળ સરોવર જેવાં કુદરતી સરોવરો તથા બંધો વડે બનેલાં કૃત્રિમ જળાશયો પણ છે. અહીં બારેમાસ વહેતી નદીઓ પણ છે અને ચોમાસામાં માત્ર કલાકી માટે વહેતાં નદીનાળાં અને ઝરણાં પણ છે. આ ઉપરાંત ચોમાસાનું વરસાદી પાણી તથા સમુદ્રનાં ખારા પાણીથી ભરેલો રણવિસ્તાર પણ છે. આમ પ્રાકૃતિક વિવિધતાના કારણે ભારતમાં જોવા મળતાં વિવિધ પક્ષીઓ આપણને ગુજરાતમાં પણ જોવા મળે છે.

ફિલ્મી ગાયનમાં 'ગોરી ચલો ન હંસ કી ચાલ' કહી, જે પક્ષીને સાંકળી લીધું છે તે પક્ષી, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે પક્ષીને મૂર્ધન્ય સ્થાન આપેલું છે તે પક્ષી, સરસ્વતી દેવીનું જે વાહન છે તે પક્ષી અને માન સરોવરના હંસ તરીકે જે જાણીતું છે તે પક્ષી, એટલે રાજહંસ.

ગુજરાતમાં બે પ્રકારના હંસ જોવા મળે છે.

૧. રાજહંસ કે પટ્ટાપતમાથાવાળો હંસ (Barheaded Goose)
૨. ગાજહંસ કે ભૂખરો હંસ (Greylag Goose)

આ ઉપરાંત આગળથી ધોળો ભૂખરો હંસ (Whitefronted Greylag Goose) અને શ્વેતહંસ (Snow Goose)ની પણ એકાદ નોંધ થયેલી છે અને તે ભૂલથી પથભ્રષ્ટ થઈ આવી ચડ્યા હોય તેવું જણાય છે. ગાજહંસ વિશે આ અગાઉ મેં 'વિહંગ'માં લખ્યું હતું ('વિહંગ', વર્ષ-૨, વર્ષા-૮૯). અહીં હું રાજહંસ વિશે થોડી વિગતો આપીશ.

રાજહંસના માથા પર બે કાળા પટ્ટા હોવાથી તે પટ્ટાપત માથાવાળા હંસના નામે પણ જાણીતો છે. રાજહંસનું પ્રજનન સ્થળ એટલે તિબેટમાં માનસરોવર આસપાસનો વિસ્તાર. ભારતમાં તે લડાખ વિસ્તારમાં પ્રજનન કરે છે. શિયાળામાં ઉત્તરપ્રદેશ તથા રાજસ્થાન અને આસપાસના અન્ય વિસ્તારોમાં યાયાવર (migratory) પક્ષી તરીકે જોવા મળે છે. ગુજરાત માટે આ પક્ષી દુર્લભ ગણાતું હતું.

ભૂતકાળમાં અંગ્રેજ પક્ષીનિરીક્ષકો કે શિકારીઓ તથા રાજાઓ કે નવાબોએ ગુજરાતમાં રાજહંસ જોયો હોવાની નોંધ લીધી નથી. શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યએ ૧૯૩૯માં અમદાવાદના ચંડોળા તળાવ તથા ઈડર પાસે રાજહંસ જોયા હોવાનું નોંધ્યું છે. 'બર્ડઝ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર'ના લેખક સ્વ.

ધર્મકુમારસિંહજીએ પણ પોતે રાજહંસ નજરે જોયા નથી તેવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ જામનગર પાસે ૧૯૫૧માં એક પક્ષીની નોંધ લેવાઈ હતી તેમ જણાવ્યું છે. દિનકરરાય વૈદ્ય 'મિનપિયાસી'ના પુસ્તક 'ગુજરાતમાં જોવા મળતાં પંખીઓ' તથા 'પંખીમેળો' (૧૯૮૨)માં પણ રાજહંસનો ઉલ્લેખ નથી. ડૉ. સલીમઅલી જ્યારે ગુજરાતમાં પક્ષીઓના સર્વેક્ષણ માટે આવ્યા હતા ત્યારે, તેમણે ગુજરાત પ્રદેશ, સૌરાષ્ટ્ર કે કચ્છમાં ક્યાંય એક પણ હંસ જોયો ન હતો. આથી ડૉ. સલીમઅલીએ ૧૯૫૪-૫૫માં રાજહંસની અતિવિરલ પક્ષી તરીકે નોંધ લીધી છે. શ્રી લલકુમાર ખાયરે (૧૯૭૩) રાજહંસને અલ્પસંખ્યક ગણાવ્યા છે. શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલે પોતાના પુસ્તક 'પાણીના સંગાથી' (૧૯૮૧)માં રાજહંસની ગણના અલ્પસંખ્યક પક્ષી તરીકે કરી છે. આમ સાહિત્ય જોતાં, રાજહંસની ગુજરાત માટે દુર્લભ, અતિવિરલ, વિરલ કે

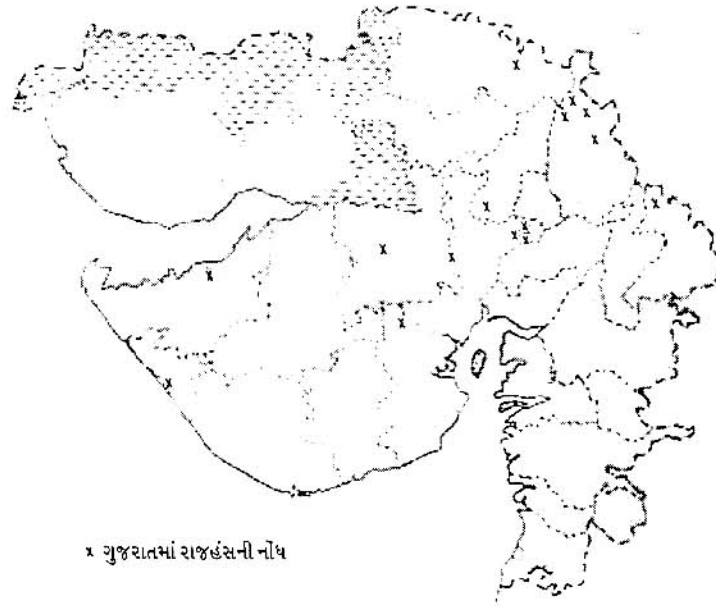
અલ્પસંખ્યક તરીકે નોંધ થઈ છે, પરંતુ છેલ્લા દસ વર્ષના પક્ષી-ગણતરીના કાર્ય દરમિયાન તથા પક્ષીનિરીક્ષણ માટે વિવિધ સ્થળોની મુલાકાત લેતાં અને તે સિવાય અન્ય પક્ષીનિરીક્ષકોની નોંધના આધારે જાણવા મળ્યું છે કે, આ પક્ષી ગુજરાતના બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, અમદાવાદ, મહેસાણા, પંચમહાલ, સુરેન્દ્રનગર, તથા ભાવનગર જિલ્લામાં આવેલાં વિવિધ જળાશયોમાં જોવા મળે છે.

૧૯૮૭થી ગુજરાતમાં મધ્ય શિયાળુ પક્ષી ગણતરી કરવાનું નક્કી થતાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,

રાજકોટથી સ્વ. શ્રી આર.એમ. નાયકનો પત્ર મને મળ્યો અને અમદાવાદ આસપાસના વિસ્તારોમાં પક્ષીગણતરીની જવાબદારી મને સોંપવામાં આવી. પ્રકૃતિશિક્ષણ કેન્દ્ર, અમદાવાદ દ્વારા વાહનની સગવડ મળતાં શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલ, શ્રી સુમન્ત આર.શાહ, ડૉ. આર. બી. બલર, ડૉ. બકુલભાઈ ત્રિવેદી, સ્વ. શ્રી દિલહાસભાઈ જાફરી તથા અન્ય મિત્રો પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે દર વર્ષે પક્ષી ગણતરીનું કાર્ય કરતા હતા. ૧૯૮૮થી ૧૯૯૮ સુધી ઉ.ગુ.નાં જળાશયો પર દર વર્ષે નિયમિત જવાનું થતું હતું. આ ઉપરાંત ખેડા, પંચમહાલ અને વડોદરા જિલ્લાના કેટલાક ભાગોમાં પણ અમે નિયમિત રીતે પક્ષીગણતરી તથા પક્ષીનિરીક્ષણ અર્થે જતા હતા. આ દસ વર્ષના પક્ષીનિરીક્ષણ અને પક્ષી ગણતરીના અનુભવે અમને જાણવા મળ્યું કે, આ પક્ષીઓ ગુજરાત પ્રદેશમાં તથા સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળે સારી એવી સંખ્યામાં જોવા મળે છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લામાં, બનાસ નદી પરના દાંતીવાડા જળાશય પર પક્ષી ગણતરી માટે અમે પહેલી વાર ૧૯૮૮માં ગયા ત્યારે, ત્યાંના સ્થાનિક લોકો સાથે વાતચીત કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે, ત્યાં સફેદ કૂકડા ઘણા આવે છે. આથી આ નવા પક્ષી અંગે જાણકારી મેળવવા માટે અમે માળી ગામ પાસેથી નદીના પટમાં ગયા. જોયું તો, અહીંસો જેટલા રાજહંસ ત્યાં ચારો ચરતા હતા. આટલી મોટી સંખ્યામાં રાજહંસ જોઈ અમને તે સમયે ઘણી નવાઈ લાગી હતી. ત્યાર બાદ, દર વર્ષે ત્યાં રાજહંસ અચૂક જોવા મળતા હતા.

શરૂઆતનાં બે-ત્રણ વર્ષ સુધી તો આ પક્ષીઓ માત્ર દાંતીવાડા

x ગુજરાતમાં રાજહંસની નોંધ

ગુજરાતમાં રાજહંસ

ડેમમાં જ જોવા મળતાં હતાં. ૧૯૯૧થી સાબરકાંઠા જિલ્લાનાં ધરોઈ ડેમમાં બાબસર પાસે, પચાસેક જેટલી સંખ્યામાં જોવા મળતાં હતાં. ૧૯૯૪માં દેલવાડ કંપા પાસે આ સંખ્યા ૧૫૦ જેટલી હતી. ૧૧-૧-૯૮ના રોજ હાથમતી ડેમમાં ૧૫૦ રાજહંસ જોવા મળ્યા હતા. ત્યાર બાદ, આ પક્ષીઓ અમને મહેસાણા જિલ્લાના કડી તાલુકાના ધોળના સિંચાઈ તળાવમાં પણ જોવા મળ્યા હતા, પરંતુ આ સંખ્યા માત્ર બેની જ હતી. અમદાવાદ પાસે શાહવાડી પાસે ગંદુ પાણી જમા થાય છે, ત્યાં પણ બેની સંખ્યામાં આ પક્ષીઓ અમે જોયા હતાં. અમદાવાદ જિલ્લાના વસઈના સિંચાઈ તળાવમાં ૧૯૯૬માં આ પક્ષીઓ થોડી સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં હતાં. શાહવાડીમાં કારખાનાંઓનાં ગંદા પાણીમાં આ પક્ષીઓને અમે જોયા ત્યારે વિચાર આવ્યો કે, એક બાજુ માનસરોવરનાં સ્વચ્છ, નિર્મળ નીર અને બીજી તરફ કારખાનાંઓનું ગંદુ પાણી ! ૧૯૯૮માં નળ સરોવરમાં ૨૫ જેટલા પક્ષીઓ અમને જોવા મળ્યાં હતાં. પંચમહાલ જિલ્લાના સંતરામપુર તાલુકાના કડાણા જળાશયમાં પણ ૧૯૯૯માં અમે ૧૫ રાજહંસ જોયા હતાં.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના મુળીના સિંચાઈ તળાવમાં, શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલે ૧૪-૧-૮૩ના રોજ ૨૨ રાજહંસ જોયાનું નોંધ્યું છે.

ભાવનગરના શ્રી ઈંદ્ર ગઢવી અને દુષ્યંતસિંહ જાલાએ સૌરાષ્ટ્રમાં

★ પક્ષી ગણતરી દરમિયાન અમે નોંધેલી રાજહંસની સંખ્યા :

આ સંખ્યા માત્ર જૂજ પક્ષીનિરીક્ષકોની મર્યાદિત સ્થળોની મર્યાદિત મુલાકાત પર આધારિત છે.

દાંતીવાડા	બાબસર (ધરોઈ)	દેલવાડ કંપા (ધરોઈ)	હાથમતી	કડાણા	નળસરોવર
૧૯૮૯	૨૫૦	-	-	-	-
૧૯૯૦	૨૦૦	-	-	-	-
૧૯૯૧	૪૫	૨૯	-	-	-
૧૯૯૨	૨૫૦	૪૦	-	-	-
૧૯૯૩	૩૦૦	૬૦	-	-	-
૧૯૯૪	૭૫	૭૦	૧૫૦	-	-
૧૯૯૮	-	-	-	૧૫૦	૨૫
૧૯૯૯	-	-	-	૧૫	-

★ 'AWB Midwinter Waterfowl Census' ના રિપોર્ટમાં જણાવેલ રાજહંસની સંખ્યા આ મુજબ હતી.

૧૯૮૯ : ૨૬, ૧૯૯૦ : ૨૨૫, ૧૯૯૧ : ૧૨૨, ૧૯૯૨ : ૫૦૭, ૧૯૯૩ : ૮, ૧૯૯૪ : ૨૮૫, ૧૯૯૫ : ૧૫૪, ૧૯૯૬ : ૩૪૮.

સાભાર સ્વીકાર

૫૦૧-૦૦ પ્રશાંત શાહ, અમદાવાદ	૨૦૦-૦૦ શુભેચ્છક	૧૦૦-૦૦ વિષ્ણુ પટેલ, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ રામસિંહ ઠાકોર, જિ. જુનાગઢ
૫૦૦-૦૦ ઈસ્માઈલ ધ્રુજ	૧૫૧-૦૦ હિતેન્દ્રભાઈ, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦ છોટુભાઈ અનંદ, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ પ્રતાપ સેવક, અંજાર
૫૦૦-૦૦ હેમા શેઠ, ભાવનગર	૧૫૧-૦૦ સંદીપ ભાટિયા, મુંબઈ	૧૦૦-૦૦ એ.કે. દેસાઈ, ભરૂચ	૧૦૦-૦૦ અજીત ભટ્ટ, ધારી
૫૦૦-૦૦ ડૉ. પીયૂષ માટલિયા, જામનગર	૧૫૦-૦૦ પ્રદીપ નાયક, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ ક્ષિતિજ પંડ્યા, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ લલિત મીસર, પોરબંદર
૨૫૧-૦૦ દેવેન ખાટીવાલા, સુરત	૧૫૦-૦૦ કિશોરચંદ્ર ત્રિવેદી, જામનગર	૧૦૦-૦૦ આભલ પંડ્યા, સુરત	૧૦૦-૦૦ રામ ઓરેદરા, પોરબંદર
૨૫૦-૦૦ ડૉ. એસ.સી. વશિષ્ઠ, નડિયાદ	૧૦૧-૦૦ રાજુ વ્યાસ, વડોદરા	૧૦૦-૦૦ ઈન્દ્ર ગઢવી, ભાવનગર	૫૦-૦૦ શ્રેણીક શાહ, ભાવનગર
૨૫૦-૦૦ કલ્પેશ રાવળ, પાંચપીપળા	૧૦૧-૦૦ વજુભાઈ વ્યાસ, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ આશિષ શુક્લ, ભાવનગર	૫૦-૦૦ મનીષ પટેલ, ભાવનગર
૨૫૦-૦૦ અજય દેસાઈ, દાહોદ	૧૦૦-૦૦ સંતોષ ગુપ્તા, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ ડૉ. શૈલેષ મહેતા, ભાવનગર	૫૦-૦૦ નીતિ દવે, સુરત
૨૦૦-૦૦ પ્રવીણસિંહ વિહોલ, હાલોલ	૧૦૦-૦૦ ભોળાભાઈ પટેલ, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦ ડૉ. બી.પી. પટેલ, ભાવનગર	૫૧-૦૦ એચ.કે. જોશી, અમદાવાદ
૨૦૦-૦૦ ડૉ. ગીતાબેન પડતે, વડોદરા	૧૦૦-૦૦ જયદેવ ધાપલ, ભાણવડ	૧૦૦-૦૦ ડૉ. દુષ્યંતસિંહ જાલા, ભાવનગર	૫૧-૦૦ પરેન શેઠ, મુંબઈ

હું આપના 'વિહંગ'નો ચાહક છું અને તે નિયમિત વાંચું છું. મને પણ પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ છે અને તે મને મારા વિભાગના શ્રી ભવભૂતિ પારાશર્યએ લગાડ્યો છે. મને 'વિહંગ' સુધી પહોંચાડનાર પણ તેઓ જ છે. 'વિહંગ'માં આવતી ઊગતા પક્ષીમિત્રોની નાની નાની નોંધ અને મંતવ્યો વાંચીને ઘણો જ આનંદ થાય છે. તા.૨૫-૨-૨૦૦૦ના રોજ મારી ગાડી બારેજીવીથી ગેરતપુર વચ્ચે પસાર થઈ રહી હતી અને સ્ટેશન નજીક આવતું હોઈ ધીમી ચાલી રહી હતી તે વખતે પાટાથી ૧૦૦ ફૂટના અંતરે એક સાથે ૧૫-૨૦ ઢેલને ખેતરમાં ચણતાં જોઈ. એક સાથે આટલી મોટી સંખ્યામાં મેં ઢેલને પહેલી વાર જોઈ.

અનિકંત સુખડિયા, અમદાવાદ

'વિહંગ', પક્ષીજગતના અભ્યાસ માટે 'સુક્ષ્મદર્શક યંત્ર' બની રહે છે. સામાન્ય લાગતી ઘટના- દ્રશ્યને અસામાન્ય બનાવી, પક્ષીજગતની વિશિષ્ટતા- લાક્ષણિકતાથી વાકેફ કરાવવાનો આપનો પ્રયત્ન અસામાન્ય છે.

ગૌતમ જોષી, જાફરાબાદ

'વિહંગ' નિયમિત મળે છે. પક્ષીનિરીક્ષણ બાબતે ખૂબ જ માહિતીસભર અંક હોય છે. 'જસદણ બ્લેક બક ફોરેસ્ટ ક્લબ'ના સભ્યોના વાંચી લીધા બાદ, આ અંક 'પલ્લીક લાઈબ્રેરી'ને આપી દઈએ છીએ, જેથી વધુ અને વધુ લોકોને આનો લાભ મળે. તા. ૧૭, ૧૮, ૧૯ એપ્રિલ દરમિયાન હિંગોબગઢ અભયારણ્યમાં પ્રાણીઓની વસ્તી ગણતરી થઈ ત્યારે, મેં જોયેલાં પક્ષીઓની યાદી બનાવી હતી.

અરવિંદ પરમાર, જસદણ

આપનો 'વિહંગ'નો અંક-૭ શ્રી રમેશભાઈ પંડ્યા પાસેથી જોવા મળ્યો હતો. પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ હતો પણ ઊંડો નહોતો ઊતર્યો. આંબું સુંદર માહિતીસભર, પક્ષીને જ કેન્દ્રમાં રાખીને બનાવેલું સામયિક હાથ આવ્યું અને સાથે મને 'વિહંગ' મોકલી તેમાં સહભાગી બનાવ્યો તે બદલ આપશ્રીનો આભારી છું.

આર. કે. દેવડિયા, ફો. ગાડ, જુનાગઢ

સૌથી પહેલાં તો 'વિહંગ'નો અંક મોકલવા બદલ ખૂબ ખૂબ આભાર! શ્રી લવકુમાર ખાયરે 'પક્ષીઓ માટે આવાસ યોજના'માં જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે પક્ષીઘર તો મેં બહુ પહેલેથી જ મુકેલું હતું. માર્થમાં મેં ગુલમહોરના ઝાડ પર લટકાવ્યું અને બે કલાકમાં તો ચકલીએ કબજો જમાવી લીધો.

મારી ઉંમર ૧૮ વર્ષની છે અને મારા બંને પગે લકવો છે. મેં પાંચ ધોરણ પછી અભ્યાસ છોડી દીધો છે, એટલે ભૂલચૂક થઈ હોય તો સુધારી લેવા વિનંતી.

હું ઘરની બહાર ઓછું નીકળું છું, પણ મને પક્ષીઓ માટે પહેલેથી જ લગાવ હતો. અમે રહીએ છીએ તે વિસ્તારનાં પક્ષીઓની એક યાદી બનાવવાની કોશિશ કરી છે, તે આપને મોકલું છું.

'વિહંગ', વર્ષા-૨૦૦૦ વાંચ્યું. શ્રી લવકુમાર

ખાયરનું 'વિહંગાવલોકન' તથા 'નિરીક્ષણ નોંધ' વાંચવાની મજા આવી. 'આમ કેમ?'માં પૂછેલા પ્રશ્નો મારા મગજમાં પણ આવતા હતા તેથી ખાસ. 'કાળિયાકોશીના અગ્નિરનાન'માં જટિલા વિષે જે વાત છે, જેમાં ચાર જાતનાં પક્ષીઓ સામૂહિક આત્મહત્યા કરે છે, તે વિષે વધારે જાણવું છે.

શોએબ માસ્ટર, નડિયાદ

રિચાર્ડબેકના 'જોનાથન લિવીંગ્સ્ટન સીગલ'ની જીવનયાત્રાના પુસ્તકે મારામાં પ્રાણ પૂરેલા. ફરીથી 'વિહંગ' ઊડતું ઊડતું મારા હાથમાં આવ્યું ત્યારે, એવો જ કંઈક અનુભવ થયો. હું પણ મારાં પક્ષીઓને લગતાં સ્મરણો લખતી રહીશ, સ્વીકારશો.

રક્ષા ભટ્ટ, ભાવનગર

મને નાનપણથી જ રખડવાનો શોખ. શાળાના દિવસોમાં મા.શ્રી લવકુમાર ખાયરનો પરિચય થયેલો. ત્યારથી જ નિસર્ગ સાથે નાતો બંધાયેલો. ઘણાં પ્રકૃતિ શિબિરોમાં ભાગ લીધો. હવે 'કાઠિયાવાડ પ્રકૃતિ મંડળ' અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓને લઈને હું પણ શિબિરો તથા પક્ષીનિરીક્ષણના પ્રવાસોનું આયોજન કરું છું. 'વિહંગ'ની પ્રગતિ જોઈને, જેમ પહેલા વરસાદે મોરલા નારી ઊઠે તેમ જૂમી ઊઠવાનું મન થાય છે. પ્રકૃતિપ્રેમીઓ માટે સેતુરૂપ તથા પ્રકૃતિ સંરક્ષણ માટે કડીરૂપ એવા 'વિહંગ'ને ખૂબ ખૂબ શુભકામનાઓ!

વિરેન્દ્ર સંઘવી, રાજકોટ

I am a research student in the Department of Biosciences, Saurashtra Uni., Rajkot. Recently I read 'Vihang'. I was very impressed with this type of movement which provides birdwatchers, a 'munch' to express themselves

Sanjay Dave, Rajkot.

આપનો આભાર ક્યા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરું? પક્ષીમિત્રોનું માધ્યમ બની એક દીવાદાંડીનું કાર્ય થઈ રહ્યું છે. પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ અને તે પણ ગુજરાતી માધ્યમમાં. આજના ખર્ચાળ સમયમાં, આટલું સુંદર ત્રિમાસિક અને તે પણ નિ:શુલ્ક !

હું એક નાનો પક્ષીપ્રેમી છું. 'પેલીકન નેચર ક્લબ'નો સભ્ય છું. મારું રહેઠાણ છારી ઢંઢથી માત્ર ૧૫ કિ.મી. દૂર છે, જે મારું સદ્ભાગ્ય છે. અનુકૂળતાએ પક્ષીનિરીક્ષણ કરું છું. મારા વિસ્તારમાં કચ્છ-ભુજના અગ્રગણ્ય પક્ષીનિરીક્ષકો આવે ત્યારે પક્ષીનિરીક્ષણનો લહાવો લઉં છું, જે હમેશા આનંદદાયક હોય છે. 'વિહંગ'ને સર્વે પ્રકારે ઉપયોગી થતાં આનંદ થશે. 'વિહંગ' લવાજમ સાથે માસિક બને તે દિવસ ખૂબ આનંદનો હશે. 'વિહંગ'નો સમ્રલ સારા પુસ્તકની ગરજ સારે છે

વસંતગિરિ ગોસ્વામી, મોટી વિરાણી, કચ્છ

હું એમ.એસ.યુનિવર્સિટીમાં 'પ્રાણીશાસ્ત્ર'માં એમ.એસ.સી.કરું છું. આણંદમાં એન્ડ્રીકલ્વર યુનિ.

દ્વારા થયેલા 'Field Ornithology' વિષય ઉપરના કાર્યશિબિર દરમિયાન 'વિહંગ' વાંચવા મળ્યું. વાંચીને થયું કે, મારા મનમાં જે કલ્પના પક્ષીજગત માટેની છે તે સત્ય થઈ રહી છે. હું મારા વિષય શિક્ષક શ્રી ગીતાબેન પડતે સાથે ઘણી વખત પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જાઉં છું અને અવનવી વાતોની નોંધ લઉં છું.

વિરેન્દ્રસિંહ ઝાલા, વડોદરા

આપનો શરદ, '૨૦૦૦' અંક મેળવી ખૂબ જ આનંદ ધયો. 'વિહંગ' નિ:શુલ્ક હોવાથી માનસિક સ્વતંત્રતા અને મોકળાશ લાગે અને તે જ બરાબર છે. શુભેચ્છા ફાળો આપનાર વર્ગ અને ફાળાની રકમમાં વધારો થાય તેવી અભ્યર્થના.

'ગુજરાત સમાચાર', 'સીને સમાચાર' વિગેરેની જેમ આપનો 'પ્રકૃતિ સમાચાર'નો વિચાર ગમ્યો. રેડિઓ અને ટી.વી. કાર્યક્રમોમાં 'પ્રકૃતિ સમાચાર' માટે રોજ અમુક મિનિટ ફાળવવામાં આવે તેવી રજૂઆત થવી જોઈએ.

'કાગડા ઓછા ઘયા છે' એટલું જ નહીં, પક્ષીઓ જ ઓછાં ઘયાં છે. બાળપણમાં સ્વચ્છ આકાશ તળે ખાટલો નાખીને અમારા વિશાળ મકાનના ચોકમાં સૂતા ત્યારે સનીસાંજે પક્ષીઓનાં ટોળે ટોળાં અમને એક દિશામાં જતાં જોવા મળતાં. વહેલી પરાંટે ફરીથી સાંજ કરતાં વિરૂધ્ધ દિશામાં આ જ ટોળાં જોવા મળતાં. અજે મારા વેજલપુરના મકાનના ઘાબામાંથી આ જોવા મળતું નથી.

ડૉ. પ્રવીણ ખત્રી, અમદાવાદ

There is no doubt that 'Vihang' in its attractive format compete with NLBW. Publication in Gujarati and covering whole of the State are its added attractions.

I try my best to remain in touch with Dr. B. M. Parasharya and others who are interested in birdwatching, to learn from them. I never had any formal introduction to the subject and have not visited places other than where I work. Thus my exposure to the field is limited. 'Vihang' had broadened the scope.

Dr. S. C. Vashistha, Nadiad

'વિહંગ'નું ચળકતું મુખપૃષ્ઠ ગમ્યું. અન્ય એક સૂચન છે. જેવી રીતે 'હંજનું અનુકૂલન' આપ્યું છે, તેવી રીતે પક્ષીઓ વિષે ખાસ પસંદ કરાયેલી વૈજ્ઞાનિક માહિતી, શરીર સંરચનાની વિશેષતાઓ, અન્ય અનુકૂલનો, સ્થાનાંતરની ખાસિયતો વગેરે માટે ખાસ જગ્યા રાખી, વિગતો આપવાથી ગુજરાતીમાં સારી જાણકારી મળે.

આ વર્ષે ખાલી જળાશયો હોવાથી સર્વત્ર વાતાવરણ સૂકું લાગે છે અને પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જવાની ઈચ્છા ઓછી થાય છે.

અશોક મશરૂ, રાજકોટ